

Процес (збірник)

Автор:

Франц Кафка

Процес (збірник)

Франц Кафка

Шкільна бібліотека української та світової літератури

«Замок» – останній, незакінчений і найбільш загадковий роман Франца Кафки (1883–1924), в якому відобразилися всі теми і конфлікти, що непокоїли письменника протягом його життя. У центрі роману, як майже в усіх творах Кафки, – взаємні, незбагненні, алогічні взаємини людини зі світом, з системою, з владою, з іншими людьми. Так, головний герой, опинившись у чужому йому середовищі, намагається порозумітися з тими, від кого тепер залежить його доля. Але ж ці зусилля вимагають і невиправданих жертв: поступитися власним достоїнством, щирими почуттями. Історія героя нагадує перипетії долі самого автора і так само трагічно передає самотність і безпорадність людини в її протистоянні жорстокості й абсурдності життя.

Франц Кафка

Процес

роман та оповідання

Література – це я сам...

Двадцять століття породило небагато художників, шанованих сьогодні так, як і Франц Кафка. Одна з причин полягає в його абсолютній чесності, у безкомпромісності, в цілковитій відсутності пози. Письменників робить великими не тільки літературний таланти, а й здатність відчувати життя. Важливо не лише відгадати його таємниці, а саме його відчувати, бо знання небагато варте, якщо ним володіє той, хто стоїть іззовні. Кафка ж завжди перебував усередині: був заглиблений у свій світ і вбирав у себе всю його тяжкість.

Можуть заперечити, що кафківський художній світ дрібний, тривіальний, безподієвий, жахливий своєю агресивною абсурдністю, смішний своєю трагічною пародійністю. Але хіба немає в ньому схожості з тим світом, який усіх нас оточує? Із світу людей він перетворився на світ математичних чисел, де смерть – повсякденність, а убивство – професія, де загибель роду людського набула наукової перспективи і кінцеві світу перешкоджає лише власне його знаряддя – надлишок термоядерних бомб, де прогрес супроводжується екологічними бідами, здатними знищити й сам прогрес.

Зрозуміло, кафківський світ не копія цього, не «натуральний» з нього зліпок. Кафківський світ – ідея реального світу, його інакомовлення, його метафора. Але, як і будь-яка справжня метафора, він прообразує своєму конгеніальний. Тут напрошується порівняння з геометрією Лобачевського, яка в усьому аналогічна евклідовій, за винятком того, що криволінійна. І якщо математичний світ Лобачевського розширює уявлення про природу простору, то художній світ Кафки робить те саме з природою людських відносин, що склалися у двадцятому столітті, незвичайному якраз своєю «усередненістю», яка вже нікого не дивує...

* * *

Можливо, не було на світі письменника, у творчості якого власне життя й власна доля відігравали б таку вирішальну роль, як у Кафки. І не тому, що він чогось такого прагнув (навпаки, це завдавало йому тільки страждань), а тому, що так склалося. Та він і не розумів, напевне, до кінця всієї вагомості, всієї показовості своєї долі, її начебто навпаки вивернутої «взірцевості». Але він це відчував і тому з такою невсипущою увагою, з такою невтоленною цікавістю, з такою непідробною тривогою вдивлявся, вчувався й вживався в себе, в усі свої дивовижно банальні й до банального дивовижні обставини.

Кафка – письменник, створений своєю біографією. Якби він не мав такої біографії, то її слід було б вигадати. Адже «вибудував» для себе життя Хемінгуей – вигадував його і, вигадуючи, реалізовував: боксував, полював, ходив по морях, воював. Кафка, проте, ніколи не грав жодних ролей: важко знайти людину аж таку нехитру, людину, за всієї своєї непослідовності таку послідовну. Але на відміну від Хемінгуея в житті Кафки нема й на дрібку авантюристичності: життя його належить до таких, які прийнято іменувати «міщанськими». Проте його життя таке лише назовні, всередині ж воно сповнене «пригод душі», це життя раз у раз вибухало трагедіями, що не поступаються тим, які свого часу стрясали царствений рід Атридів.

Франц Кафка народився 3 липня 1883 року в Празі. Його батько, комерсант середнього достатку, мав галантерейну крамницю, якийсь час родині належала й невелика фабрика. Герман Кафка, син сільського різника, здобув усе це сам, наполегливо долаючи злигодні. Його дружина Юлія походила з роду Льові, більш забезпеченого й освіченого, в ньому траплялися раввіни, а один з братів матері Франца навіть був директором залізниць у Мадриді.

Франц закінчив німецьку гімназію та правничий факультет Празького університету. Відбувши стажування в окружному суді, він почав служити в страховому товаристві. Але вже через рік перейшов у напівдержавну організацію, яка страхувала виробничі травми. Нове місце служби виявилось й останнім: Кафка прослужив тут чотирнадцять років і в 1922 році вийшов по хворобі на пенсію. Жити йому лишилося менше двох років, їх він провів частково в Берліні, частково в санаторіях і лікарнях. Помер 3 червня 1924 року в курортному містечку Кірлінг під Віднем. Похований у Празі.

Таким є, сказати б, офіційний curriculum vitae, що окреслює, однак, лише поверхневий шар життя Кафки. Все інше й головне звершувалося в глибині, навіть ніби десь збоку. у «Листі до батька» (1919) – в цій відчайдушній спробі порозумітися – син сказав, що прагнув «знайти таку професію, яка з найбільшою легкістю давала би змогу, не надто вражаючи самолюбство, виявляти байдужість. Отож найбільше підходила юриспруденція». Іншими словами, йому придалась би лише така служба, котра не дуже заважала б літературним заняттям. Адже вони й тільки вони визначали, спрямовували все його життя, були його альфою й омегою, чимось більшим, ніж мета чи навіть місія. Він писав у 1914 році Феліції Бауер: «у мене немає інтересу до літератури, література – це я сам, це моя плоть і кров, і бути іншим я не можу».

Його письменництво почалося на зламі століть (перший з рукописів, що зберігся, «Опис однієї боротьби», датують 1904 роком) і обірвалося смертю: за день до неї він ще виправляв верстку «Голодомайстра». Були, проте, й перерви: найтриваліша – між 1917 і 1920 роками. Але зумовлювалися вони тільки цілковитою фізичною нездатністю взяти до рук перо. Коли ж міг, Кафка працював з рідкісною, незламною затятістю.

Служба влаштовувала його ще й тим, що тривала тільки до обіду. Повернувшись додому, він кілька годин спав (вірніше, намагався спати, бо страждав на безсоння й хворобливо реагував на найменший шерех); коли ж дім стишувався, сідав до письмового столу й, долаючи головний біль, нудоту, задуху, списував папір ціліснічними ночами. Кафку можна було б вважати графоманом, якби з-під його пера не виходила найдосконаліша проза і якби він сам нею не був так незадоволений. Про свої твори він висловлювався здебільшого нищівно: «я ціную лише хвилини, коли вони писалися», – повідомляв він Макса Брода, відомого літератора й, мабуть, найближчого свого приятеля.

Кафка писав про себе й для себе. Але чи спроможна така «езотерична» творчість пробудити бодай найменший інтерес в інших людей? Колись це питання ставилося багатьма. Австрійський письменник Франц Верфель, хоча й приятелював з Кафкою, однак твердив: «За межами Тетчен-Боденбаха Кафку вже ніхто не зможе зрозуміти», – тобто надто він вузький, локальний. Верфель пророком не став...

«Кафка не любив теорій, – свідчив Брод. – Він говорив образами, тому що мислив образами. Образна мова була для нього найприроднішою. Навіть у так званому щоденному спілкуванні». Бачимо це в листах Кафки й, зокрема, в щоденниках: «Ще раз я на всю силу легень гукнув у світ. Потім мені запихнули в рота кляп, начепили кайдани на руки й ноги, зав'язали хусткою очі. Кілька разів мене протягли взад-уперед, посадили й знову поклали... дали трохи спокій, а потім стали глибоко встромляти в мене щось гостре...» – це запис від 3 серпня 1917 року. Ясна річ, з Кафкою нічого подібного ніколи не траплялося. Перед нами – чиста метафора його душевного стану. Але духовне заміщено чуттєвим, дотиковим, предметним. «Особливий метод мислення, – читаємо в щоденнику від 21 липня 1913 року. – Воно пройняте почуттям. Все, навіть у край не визначене, сприймається як думка». це і є його метод, що втілюється в щоденниках, листах, усних висловлюваннях.

Романна плоть, звичайно, завжди складніша, багатозначніша, їй більше притаманна невизначеність. Тим-то мала проза Кафки, мабуть, показовіша як приклад: її метафорику легше розпізнати. Мало не кожне його оповідання (тим більше малий фрагмент) – це метафора, яка персоніфікує внутрішнє життя предмета: і зелений безногий дракон, що заповзає в кімнату, і меч, що стримить у спині людини, котра налаштувалась на прогулянку, і бар'єр театральної ложі, що виявився довготелесим худючим чоловіком... це – як сон, де все також незрозуміле, алогічне й водночас – незаперечне, безсумнівне, начебто само собою зрозуміле.

Кафка рідко бував категоричним. Але видавництву «Курт Вольф», коли воно випускало у світ «Перетворення», письменник поставив категоричну вимогу: щоб серед ілюстрацій до книжки не було зображення Замзи у вигляді багатоніжки. І вимога ця надійніше за всі інші докази свідчить, що багатоніжка – метафора й саме тому її й не можна малювати. Адже це – образ невинного людського відчуження. І невинність опредмечується лише тим, що людина, перетворена на щось нелюдське, полишена у своєму попередньому середовищі. Вона і вже багатоніжка, й ще людина. Виникає трагікомічна «перевернутість» його відносин зі службою та родиною. Однак тільки це й вписує «нового» Замзу в структуру «звичайного» оповідання, перешкоджає його зісковзуванню в ходячу алегорію, нарешті, надає всьому, що тут відбувається, дивовижної послідовності. Адже навіть коли не повірити в можливість такого перетворення, а лише прийняти його як «умову гри», і ти вже змушений будеш погодитися з тим, що коли б людина стала багатоніжкою, то все відбувалось би так, як в оповіданні, і що це зовсім не гра, а сама дійсність, химерно зміщена.

Тут усе зміщується за тими ж приблизно законами, що й уві сні. Що надає нашим снам фантастичності? як правило, не так ірреальність того, що відбувається, як неузгодженість між його окремими компонентами, їхня несповіданість. це по-перше. А по-друге – незрозумілість, непоясненність подій, і цим зумовлена їхня несподіваність. Що, проте, аж ніяк не перешкоджає сприймати їх за безперечну даність. Ті ж ознаки притаманні й кафківській прозі.

Як особистість Кафка був незбутньо нещасливим, але як письменникові йому «пощастило»: можна навіть сказати, що йому «щастило» тим більше, чим тісніше налягали на нього нещастя.

Кафка, що вмів дивуватися, зіткнувся з дійсністю дивовижною, при всій своїй буденності – навіть фантастичною. То була занепадаюча на його очах Австро-

угорська монархія – свого роду кунсткамера, де збереглися всі соціальні раритети минулого, зібралися всі болячки і деформації людської історії. Але й цього замало: доля підготувала йому, такому, який він був, спеціальну роль ізгоя, коли зробила євреєм, оселила у Празі, та ще й в родині галантерейника, який вибився в люди. «як єврей, – писав один з німецьких його біографів, – він не був своїм у християнському світі. як індиферентний єврей – бо ж таким Кафка був на початку – він не був своїм і серед євреїв. як людина, що говорила по-німецькому, він не був своїм серед чехів. як єврей, що говорив по-німецькому, він не був своїм серед німців. як богемець він не був цілком австрійцем. як службовець при страхуванні робітників він не цілком належав до буржуазії. Та й на службі він не був увесь, бо відчував себе письменником. Та й письменником він не був, бо віддавав усі сили сім'ї. Але «я живу у своїй сім'ї більш чужим, ніж найчужіший» (остання фраза запозичена автором з листа Кафки до батька Феліції).

Дійсно, Кафка і в родині був майже таким же чужим, як і в місті, країні, добі. Мав трьох сестер, та тільки наймолодша Оттла його любила, але, як і всі, не розуміла. Та й ніхто його не розумів, навіть мати, хоча й по-своєму любила сина. Найскладніше й найбезнадійніше склалися взаємини Франца з батьком. Та обставина, що Герман Кафка самотужки, без чиеї б то не було допомоги, вибився в люди, до краю зіпсувала йому характер; упертий, самозакоханий, нетерпимий, властолюбний, він постійно похвалявся своїми життєвими успіхами й дорікав дітям, що вони не зазнали злигоднів, зростали на всьому готовому. Синові призначив стати продовжувачем свого діла й ніяк не міг утямити, що син – інакший, що інтереси, вірування, цілі в нього інші. Батько тиснув, син, як тільки міг, чинив опір. Оскільки ж належали вони до різних вагових категорій («я – худий, слабкий, вузькогрудий, – писав Кафка-молодший у листі, якого мати так і не передала батькові. – Ти – сильний, великий, з широкими плечима»), батьків тиск скалічив сина. «я втратив віру в себе, натомість набув безмежне почуття провини», – сумно констатував він у тому ж листі. І повідомляв Феліції: «я й батько ненавидимо один одного...» Але то була особлива ненависть, яка межувала з поклонінням: «якби світ складався лише з Тебе й мене, – а таке уявлення мені було дуже близьке, – тоді чистота світу завершилася б на Тобі, а з мене, за Твоею думкою, почався би бруд...» Батько для сина – з тих «вищих інстанцій», з якими кожен приречений рахуватися, незалежно від того, дані вони йому на благо чи на погибель. І звідси ніби самі собою простягаються нитки до всієї чиновної ієрархії з роману «Процес»...

Жінок у житті Кафки було зовсім небагато, легко на пальцях порахувати: тричотири випадкові зв'язки, вже згадувана Феліція Бауер, Грета Блох, Юлія Вохричек, Мілена Єсенська й, нарешті, Дора Дімант (або Діамант) – супутниця

останніх місяців кафкового життя. З кожною (за винятком лише Грети) Кафка мав намір взяти шлюб (з Феліцією навіть двічі), і якщо з Дорою до заручин не дійшло, то тільки тому, що її батько, правовірний східноєвропейський єврей, звернувся за порадою до раввіна, а той без вагань прорік: «Ні!» Судячи з усього, Кафка був натурою пристрасною, і – як свідчить Макс Брод – «жінки завжди до нього горнулися». А проте в його щоденнику є такий запис: «Коїтус – як покарання за щастя бути разом. Жити по змозі аскетично, аскетичніше, ніж неодружений, – це єдина можливість для мене зносити шлюб». Хіба з цього не випливає, що шлюб (а відтак і жінка) для Кафки щось зовсім інакше, ніж для інших людей, – не тільки щось більше, а й взагалі таке, що тяжіє до «ідеальних», ледь не релігійних сфер, щось на зразок неухильної для виконання обітниці. Він писав батькові: «Одружитися, створити сім'ю, прийняти всіх народжених дітей, зберегти їх у цьому несталому світі й навіть повести вперед, – це, на мое переконання, найбільше благо, яке дано людині». Але в «Листі до батька» звучить і таке: «я зовсім не передбачав, чи можливий шлюб і що він означатиме для мене; це найбільше жахіття мого життя зринуло на мене майже зовсім несподівано».

Слід гадати, спочатку ним рухало бажання емансипуватися від батька, позбутись його влади, стати незалежним. Але – так уже Кафка був влаштований – на це трохи прагматичне бажання одразу наклалися й прагнення «ідеальні», «релігійні». Й тоді сталося непередбачуване: обов'язок людський (або краще сказати «гуманістичний»?) зіткнувся з обов'язком письменницьким. Суміститися одне з одним рішуче не бажало.

Суперечність між творчістю й службою – ось ще одна нерозв'язна проблема, буцімто навмисне Кафкою вигадана, так вона ускладнювала йому життя.

Здавалось би, усе ясно: він обрав професію і знайшов місце роботи, яке його мінімально обтяжувало, тому що письменник, «якщо хоче уникнути божевілля, взагалі не має права віддалятися од письмового столу». І коли батько вимагав його участі в справах родинної фабрики, це кидало Кафку в такий розпач, що йому спадало на думку самогубство.

Але ясності нема: щоденна шестигодинна служба – перешкода незрівнянно більша, ніж періодичні відвідини фабрики. Тим не менше Кафка одного разу заперечив Феліції, що навряд чи коли зможе залишити службу. Зрозуміло, служба давала йому деяку – принаймні фінансову – незалежність од батька. Але цим ніяк не пояснюється, чому, тяжко занедужавши, Кафка погодився на

відпустку з половинним окладом, але на пенсію, що забезпечила б його не гірше, виходити не хотів. Очевидно, ще щось утримувало його в конторі.

Чотирнадцятого грудня 1911 року в щоденнику промайнула думка, що йому не хотілося б «вивільнити весь свій час для літератури». річ у тім, що Кафка не бажав стати письменником професійним. як митцю це йому б нічого не дало («...навіть коли я не пишу, то залишаюсь письменником», – зізнався він якось Бродові), але це могло позбавити права власності на те, що виходило з-під його пера. Він прагнув володіти своїми творіннями неподільно: адже писав він тільки про себе й для себе! І не покинув служби, можливо, тому, що не тільки «складався з літератури», а був також прив'язаний і до життя... якщо навіть вважати, що логіка, за якою Кафка, кленучи службу, її не кидав, більш-менш з'ясована, то цього ніяк не сказати про його ставлення до власної творчості. З одного боку, творчість для нього – все, а з другого – ніщо. Кафка-письменник до себе був нещадний, що підтверджується не тільки його останньою волею спалити після смерті всі рукописи, а й, власне, усім його творчим життям. Три незавершених романи Кафки стали приступні читачам уже після його смерті: «Процес» – в 1925 році, «Замок» – в 1926-му, «Америка» – в 1927-му. Нині спадщина письменника (здається, вже повністю зібрана) складає десять грубих томів: крім романів, новел, притч, афоризмів, начерків, сюди входять «Щоденники» 1910–1923, «Листи 1902–1924», «Листи до Мілени» (їхній адресат – подруга Кафки, чеський літератор і перекладачка М. Єсенська), «Листи до Феліції» (їх основні адресати – наречена Кафки Ф. Бауер та її приятелька Грета Блох), «Листи до Оттли та родини» (адресати – улюблена сестра й батьки). Те, що сам автор вважав за можливе обнародувати, становить чи не шосту частину його спадщини. Він передав видавцям (та й то здебільшого неохоче, під тиском) лише сорок одне оповідання та уривки. Є серед них речі більші – такі, як «Перетворення», «у виправній колонії», але є й зовсім крихітні на зразок «Нового адвоката» чи «Імператорського послання». По-своєму кожна з них чудова. Але вони не принесли б автору тієї слави, на яку він заслуговує і яку, врешті-решт, здобув, тому що справжній Кафка – це він увесь, з його незавершеними (а можливо, й незавершуваними) романами, з його щоденниками й листами, з усіма розхристаними фрагментами. Тільки таким його можна хоч би якось осягти і хоч якось оцінити. Адже його творчість – не що інше, як колосальний, відчайдушний і геніальний фрагмент, сколок із фрагментарного буття людства. Відмовляючись друкуватися, Кафка, безперечно, себе обділяв... Проте і в цьому можна побачити все той же страх перед професіоналізацією: передаючи рукописи до друку, він не тільки ніби втрачав на них право, але й у буквальному розумінні «випускав у світ», чим прирікав на самотійне, від нього вже не залежне, існування.

Важче зрозуміти його там, де він починає взагалі заперечувати себе як митця. Жоден справжній письменник не буває своїми творами цілковито задоволений: милуватися собою – привілей графоманів або людей не вельми розумних, хоч і не позбавлених здібностей (що незрідка серед літераторів трапляється). Але в Кафки самозаперечення переходило всі межі. Здавалось би, в такому разі належало покинути письменництво. Але він не кидав, не міг кинути – писав і постійно ганив написане. Про «Перетворення» сказав Феліції, що це «мерзенне оповідання», а відсилаючи Бродові в грудні 1917 року деякі свої манускрипти, додав: «роман я не надсилаю. Навіщо ворушити старе? Тільки тому, що я його досі не спалив?»

А водночас ота всіляко ним паплюжена творчість ні для кого не мала такого колосального значення, як для нього самого. «усе, що не належить до літератури, наводить на мене нудьгу, викликає ненависть...» Коли подібна антиномія може бути взагалі якось пояснена, то лише тим, що Кафка-художник ставив до себе явно завищені, нездійсненні, можна б сказати, надлюдські вимоги: «...щасливий я був би тільки тоді, коли зміг би привести світ до чистоти, правди, непохитності». Недосконалості світопорядку він хотів протиставити бездоганність своєї творчості. Навряд чи він сподівався в такий спосіб виправити світ – швидше тільки довести (й не світові, а собі самому), що довершеність усе ж таки можлива. Отож у нього, зрештою, була не так естетична, як етична мета, а це означало, за його поняттям, – недосяжна. Тому я й сказав, що він ставив до себе вимоги надлюдські.

Талант менший був би цим, можливо, зруйнований. Кафка заплатив прокляттям довічної невдоволеності собою. А щодо мистецтва слова, то під дією високого тиску й високих температур воно лише виграло, перетворившись на незнищений діамант.

* * *

«...Поза сумнівом, – так починає свою промову перед слідчим герой роману «Процес» Йозеф К., – за всім судочинством, тобто в моєму випадку за цим арештом і за сьогоднішнім розглядом, стоїть величезна організація. Організація, яка має напхваті не тільки продажних стражів, нетямущих інспекторів і слідчих, яким притаманна в кращому разі похвальна скромність; до неї входять також і судді високого й найвищого рангу з незліченним, немінучим у таких випадках штатом служників, писарів, жандармів та інших помічників, а може бути, навіть і

катів, – я цього слова не боюсь. А в чому сенс цієї величезної організації, панове? Щоб арештовувати невинних людей й затівати супроти них безглуздий і переважно – як, наприклад, у моєму випадку – безрезультатний процес».

Навряд чи хто, прочитавши ці рядки, засумнівається в тому, що перед ним твір гострої соціально-критичної спрямованості. Але, взятий у цілому, цей роман не зміцнить такого враження, а швидше його похитне. Чому суд, що веде справу Йозефа К., такий таємничо неофіційний? Чому він, такий всесильний, тулиться на горищах старих будинків, у тісняві й задусі, поряд із розвішаною білизною? Проте й це можна ще якось пояснити загальною інакомовністю твору.

Але як бути з тими його епізодами, місцем дії яких є пансіон пані Грубах? Ясна річ, там Йозеф К. мешкав, саме там уранці був захоплений раптовим арештом, позбавлений сніданку, допитаний у кімнаті відсутньої сусідки, фрейлейн Бюрстнер, і ніби відпущений на свободу. Але й після цього пансіон та його покійні, фрейлейн Бюрстнер і фрейлейн Монтаг, відіграватимуть непропорційно велику роль у долі Йозефа К. Особливо фрейлейн Бюрстнер: вона несподівано з'являється й у фіналі. Кати (як і всі тут, неофіційні) ведуть Йозефа К. через вечірне місто до занедбаної каменярні, щоби там зарізати. раптом він помічає фрейлейн Бюрстнер або дівчину, схожу на неї. Кати «дали йому можливість скерувати їхні кроки, і він скерував їх у той же бік, куди йшла перед ним фрейлейн Бюрстнер, але не тому, що хотів її наздогнати, не тому, що хотів бачити її якомога довше, а лише для того, щоб не забути те провіщення, яке він у ній побачив».

Ясно, що фрейлейн Бюрстнер в цьому романі не з хористок, – у неї сольна партія. Але яка? Відповідь слід шукати в особистому житті автора. Дванадцятого липня 1914 року Кафка розірвав заручини з Феліцією Бауер, а в першій половині серпня засів за «Процес». Збіг не випадковий: роман – це продукт розриву з Феліцією, його літературне перетлумачення. Сам образ суду навіяний тим, що відбувалося 12 липня в Берліні. В готелі «Асканішер Гоф» зібралися наречений, наречена, їхні родичі й друзі. Й запис у щоденнику від 23 липня, який відтворює події того дня, починається словами: «Засідання суду в готелі». Фрейлейн Бюрстнер – і є Феліція Бауер (невипадково її в рукопису роману, як правило, позначають ініціали Ф.Б.), фрейлейн Монтаг – її подруга Грета Блох, яка активно звинувачувала Кафку на тому судилищі, але й сама перебувала з ним у близьких стосунках (вона згодом твердила, що народила від нього дитину).

У своїй книжці «Другий процес. Листи Кафки до Феліції» еліас Канетті (також письменник, а ще й лауреат Нобелівської премії) поклав собі за мету показати, як функціонувала кафкіанська метода «принаджування» всесвіту до власного письмового столу. Думка Канетті полягала в тому, що роман, коли поглянути на нього крізь призму приватного життя автора, нічого в собі не містить, окрім сумлінного звіту про хворобливі стосунки між ним і його нареченою Феліцією Бауер: «Дві вирішальні події в житті Кафки, які він, як це йому взагалі було властиво, хотів би вважати за суто особисті, розігравалися в обстановці нестерпної гласності: офіційні заручини на квартирі сімейства Бауер 1 червня і шість тижнів по тому, 12 липня 1914 року, «судовий процес» у берлінському готелі «Асканішер Гоф», який завершився розривом. Легко показати, що емоційний зміст обох подій увійшов у «Процес», робота над яким почалася вже у серпні. Заручини в першому розділі перевтілилися в арешт, а «суд» обернувся стратою в останньому».

Отже, матеріал болісно-інтимний, що, за уявленням Кафки-людини, мав би бути старанно прихований, а згідно з його заповітом – навіть спалений, дав, тим не менш, життя одному з найзначніших екзистенційних романів ХХ століття. І це так дивовижно почате життя виявилось настільки химерним, що «Процес» почали перетлумачувати як щось соціальне, майже політичне.

Дія в романі розгортається у Празі, хоча місто й не назване. Там у справі Йозефа К, прокуриса великого банку, веде слідство якийсь неофіційний, але всесильний суд: його установи розміщені на горищах усіх будинків. Герою, який не знає за собою ніяких гріхів, здається, що варто лише зробити вигляд, наче нічого не сталося, і все само собою уладнається, неясна загроза розвіється. Адже говорить йому священник, з котрим він стрівся в соборі ніби цілком випадково: «Суду нічого від тебе не потрібно. Суд приймає тебе, коли ти приходиш, і відпускає, коли ти йдеш». Проте з часом тихий плин процесу дедалі більше затягає Йозефа К. І саме тому, що розслідування ведеться у глибокій потаємності, що все неясно, непевно, хистко, наче й зовсім нереально, ґрунтується на чутках, на припущеннях. Герой не ховається від долі, він кидає їй виклик і, борючись з нею, дедалі більше заплутується в павутинні процесу. В його опорі є чимало трагічної гідності: якомусь комерсанту Блоку, що плазує перед адвокатами і судовцями, вдається розтягти розгляд своєї справи аж на п'ять років, а в Йозефа К страшний кінець настає швидко, бо він по-своєму відмовляється прийняти несправедливий закон. На Заході часом схильні зводити проблематику цього роману до суду людини над собою. Але кафківський текст, здається, не дає для цього вагомих підстав.

Суд, так схарактеризований, – дещо цілком об’єктивне; це водночас і та ворожа соціальна система, в якій існував Кафка, світ, який автор добре знає, з яким болюче зрісся і який міфізується за рахунок такого зрощення. Позначається це й на героєві. Йозеф К. – плоть від плоті системи, що породила цей жахливий суд. З одного боку, він «просто людина», переслідувана, гнана, а з другого – високого рангу бюрократ, захищений затулком секретарів від усіх несподіванок і випадковостей (арешт відбувся вранці, у пансіоні, і застав героя зненацька). Іншими словами, Йозеф К. – частина ворожого йому самому буття, і це робить його «нечистим» у власних очах, викликає щоразу більше почуття вини. Через те він не може уникнути суду, хоча суд його не затримує.

Слід гадати, суд у Кафки – це і зовнішній світ, де навіть угадуються риси новітнього тоталітаризму, і вища справедливість, індивідуальний закон, що його кожен створює для себе. Завдяки кафківському феномену зрощення друге значення поступово ніби бере гору. Йозеф К. починає не стільки оглядатися, скільки вдивлятися в себе. Тому все, що його оточує, таке туманне, розпливчасте, химерне, метафорично-фантастичне, безпросвітне. Адже і в собі він бачить лише те, що робить його співпричетним «усезагальному злочинству», страхітливій і безглуздій організації буття. І навіть як особистості йому не лишається нічого, крім стоїцизму відчаю. «Завжди мені хотілося хапати життя у двадцять рук, – думає він, – але далеко не завжди з похвального метою. І це було неправильно. Невже і зараз я покажу, що навіть процес, який тривав цілий рік, нічого мене не навчив? Невже я так і піду тупим і упертим? Невже про мене потім скажуть, що на початку процесу я бажав його закінчити, а тепер, у кінці, – розпочати спочатку? Ні, я не хочу, щоб так казали!» І Йозеф К. покірливо дозволяє двом схожим на відставних акторів суб’єктам заколоти себе в нічній каменярни.

Фінал «Процесу», а також сюжети новел «у виправній колонії» та «Братовбивство» – ось і все (або майже все), що Кафка сказав на тему звірств і кровопролиття. Чи не правда, надзвичайно мало для митця, що жив у катастрофічну епоху «світових воєн і пролетарських революцій», та ще й налаштованого на песимістичну хвилю. Більше того, в цьому дивовижному кафкіанському світі мов би взагалі немає примусу. Йозефа К. заарештовано й тут же відпущено на волю, проти нього провадиться процес, але йому не забороняється виконувати свою роботу в банку, навіть на допити його викликають по неділях, щоб не заважати службі. Ніби то процес, так би мовити, «факультативний».

І дивовижний цей кафкіанський світ насамперед тим, що в ньому всі невільники, хоча, як уже мовилося, ніхто нікого не приневолює. В усякому разі, відкрито: Йозеф К., здається, міг би процес ігнорувати, але поступово все так складається, що «думка про процес вже не полишала його». Тут присутня ота невідступна логіка абсурду, з тенет якої не виплутатися. Тут усім погано: Йозеф К. в банку має кабінет куди зручніший, ніж його слідчий, але Йозеф К. перебуває під слідством; звинувачуваним нічим дихати у канцеляріях на горищі, а в судовців, навпаки, голова паморочиться від свіжого повітря.

Після Другої світової війни, коли фашизм був ще кривавою раною, а сталінізм – живою реальністю, багато хто зіставляв нового літературного кумира – Кафку – з фашизмом або зі сталінізмом. у розумінні pro («за»), як німецький літературознавець Г. Андерс, але ще частіше в розумінні contra («проти»). Останні ближчі до правди, але доконче її всю не охоплюють. Кажу це не в докір Кафці. Навпаки: фашизм згинув, згинув і більшовизм, а явище, котре провістив Кафка, не просто живе, а й ознак занепаду не виявляє – лише повсякчас змінює обличчя. Адже притаманне воно й новій нашій цивілізації в цілому, становить її універсальну прикмету, тому що до певної міри є байдужим до специфіки суспільних систем. От тільки не знаю, як назвати цю описану Кафкою модель. Більше за інші підійшло б слово «тоталітаризм», якщо тільки взяти його в значенні розширювальному.

Кафка глибоко заглянув у природу зіткнень між індивідом і такою, «тоталітарною», владою, а відтак і осягнув їхню новітню особливість. Більш того, йому відкрилося, що алогізм закладено у фундамент будь-якої влади, що він у тому чи іншому вигляді притаманний усім суспільним системам. Відчуження особистості – їх неминучий побічний продукт, який вона, однак, «утилізує», з успіхом використовуючи як інструмент насильства. Живучи в Австро-угорщині, спостерігаючи її розпад, Кафка зрозумів механізм анонімного, всюдисущого, але майже невловного насильства і – що, мабуть, не менш важливо – сам виявився чимось на зразок його піддослідного кроля. Ось це й зробило його великим експертом не лише з питань влади, а й з питань відчуження.

На зламі століть кожен австрійський письменник був оточений ідеєю держави, ніби замковою стіною. Куди б він не йшов, наштотхувався на неї – на свою дивну імперію, яка то вимагала якогось «давньоримського» собі служіння, захисту, то напрошувалася на огуду, осміяння чи знизування плечима. Автори з інших країн мали національні проблеми, австрійці – тільки проблеми імперські. Хоч би про що вони писали, бодай поміж рядків проглядала потреба обґрунтувати або право

габсбурзького світу на існування, або неминучість його кінця. І зміст підказував форму.

Скажуть, у Кафки вона саме й відірвалася від змісту, набула подоби тих шат XVI століття, в які Дюрер одягав апостолів. Та придивіться уважніше. Музіль зазначив про свою Каканію, що «кожен був там негативно вільним», зазначив ніби між іншим. Однак міркування це засадниче, відтак має право стати ледь не домінантою кафківського романного світу. Кафка не міг запозичити цю думку в Музіля хоча б тому, що твір «Людина без властивостей» тоді ще не був написаний. Просто обидва спостерігали ту ж саму габсбурзьську дійсність.

У ситуації Йозефа К. найбільше впадає в око й водночас є найбільш дивовижним те, що він сам «негативно вільний». Влада примушує його не брутально, без насильства, у м'яких рукавичках, відступаючи, коли він стає непохитним, і утверджуючи себе, коли вдається заскочити його зненацька. Вона бере Йозефа К. собі в союзники, навіть у виконавці наказів, використовує проти нього його облудну й загрозливу свободу, той вакуум, що довкола нього утворюється, ту самотність, яка робить його безпорадним і беззахисним.

Невсипуща, розгалужена, всепроникна діяльність судових інстанцій у «Процесі», діяльність, котра на третину – звичка, на третину – потурання, на третину – хитрість, позбавляє все навкруги смислу і тим дужче нагадує функціонування бюрократичного апарату старої Австро-угорщини.

Імперія розлазилася по всіх швах, і подовжити її існування «у борг» спроможні були методи, лише їй самій адекватні. Не тільки свідомо охоронні, а й такі, що склалися довільно, спонтанно, всупереч глуздові. у хід ішло все: стареча німець владних структур і їхній колосальний управлінський досвід, традиційний, неповороткий фаталізм і постійно оновлювана поліцейська чіпкість, уроджений консерватизм і набута, вимушена терпимість, свої й чужі помилки, своє й чуже безсилля, навіть корупція, навіть глупота. І виникала видимість рівноваги, ще не осягнутої мудрості, ще не розгаданої передбачливості. Той світ новітнього західного «плюралізму», що за часів Кафки тільки утверджувався і в якому тотально відчужений, «негативно вільний» індивід б'ється «головою об стіну камери без вікон і дверей», якщо й не є прямим продовженням Дунайської монархії, то принаймні співвідноситься з нею. Габсбурзька бюрократія – провісник всезагальної формалізації суспільства XX століття. Тому вона для Кафки, як і для Музіля, – моделі?, хоча й використовувана, мабуть-таки, несвідомо.

Деякі «темні місця» й чимало абсурдів з кафківських романів світлішають, коли поглянути на них під таким кутом зору.

Священик у соборі розповідає Йозефу К. притчу про людину біля Брами Закону. Ось її сюжет. Приходить селянин і просить сторожа пустити його. Однак той говорить, що зараз пройти не можна. І селянин чекає, про всяк випадок наділяючи сторожа дрібними подарунками, а сторож, щоб не кривдити його й не позбавляти надії, хабарі бере. Селянин чекає все життя. І коли надходить час його смерті, він питає, чому, власне, за ці довгі роки ніхто інший не спробував наблизитися до Закону. І сторож відповідає: «Нікому сюди ходу немає, ця брама була призначена для тебе одного. Тепер піду й замкну її». Священик знайомить Йозефа К. із численними тлумаченнями притчі. Йозеф К. і сам пробує вправлятися в цьому мистецтві. Іще більше спроб робили інтерпретатори Кафки. Є величезна критична література з цього питання. Не маю наміру додавати до сонму невиразних тлумачень іще одне. Хотілося б лише зазначити, що позиція селянина – це своєрідне уособлення «негативної свободи».

У романі Кафки образ держави ніби зрізаний рамою картини: вершина ієрархічної піраміди лишилася за нею. Великим планом дано другий рівень – той, на якому влада зіштовхується з людиною. Парадоксальні кафківські ситуації зростають на конкретному австрійському ґрунті внаслідок зіткнення з особливостями саме габсбурзької влади, – століттями непорушна, а наприкінці майже непримітна, вона всепроникна у своєму всепридушенні, всепригніченні. Кафка помітив тотальне зрощення офіційного й приватного, тотальне закріпачення індивіда саме через приватну сферу, тобто закріпачення опосередковане, не відверто насильницьке.

Втім, підемо далі. Демократія з терпимістю нині вирости в ціні аж ніяк не внаслідок повсюдного поширення того гуманізму, який володів європейськими умами з часів Відродження і до кінця ХІХ століття. ціну на них підняли міркування прагматичні. Атомну бомбу люди створювали, аби її підірвати, вибуху термоядерної бомби злякалися через її надмірну убивчу силу, здатну знищити все живе. Так спочатку думали, але потім виявилось, що термоядерний вибух взагалі не потрібен, що взаємний страх уже більш ніж півстоліття береже людство краще за будь-якого ангела-охоронця. Диявольська зброя, здатна з примхи кожного маньяка відправити світ у пекло, цей самий світ і охороняє! Мабуть, за всю історію людства нікому не наснився сюжет більш абсурдний. Хай не кожному дано зрозуміти, що він заручник безумства, та не відчувати цього він просто не може. І звертається до Кафки, бо Кафка ще й великий експерт з

питань абсурду.

З феноменом влади пов'язана і новела «Вирок». Хоча героя звать Георг Бендеман і займається він комерцією, це розповідь про власні трагедії й глухі кути: ворожнеча з батьком, заручини і пов'язані з ними надії (не випадково автор присвятив «Вирок» Феліції Бауер) і той раптовий, насильницький кінець, який, очевидно, постійно був присутній у підсвідомості Кафки.

Немічний, неначе несподівано здитинілий батько присуджує Георга до смерті, і той, не роздумуючи, кидається з мосту в річку. Він покараний за те, що вирішив одружитися і тим позбавити главу сім'ї патріарших прав. Але є у батьківського присуду і мотив дещо несподіваний: старий стає на бік синового петербурзького друга, людини непрактичної, в житті і в ділах нещасливої. Саме він втілює тут духовну іпостась Кафки, його письменство. Георг же, навпаки, – ідеал бюргерського сина, той Франц Кафка, про якого мріяв його власний батько. І в цьому повороті, в цьому зламі – увесь Кафка-творець, його нескінченні вагання, вся його в собі невпевненість.

У новелі «Перетворення» Кафка звертається нібито до інших проблем: перетвіленням комівояжера Замзи в комаху. «Замок» і «Вирок» сповнені подій дивних, але нічого надприродного там не відбувалося. Тут воно з'явилося. Правда, лише як засновок, бо далі все розвивається строго логічно, цілком природно. якщо пропустити, що Замза міг стати величезною багатоніжкою, то доведеться визнати, що і поведив би він себе відповідно, й інші ставилися б до нього так само.

І все ж новела чимось Кафку мучила. Не маючи сил її позбутися, він повертався до неї в щоденниках, листах, розмовах зі знайомими... «...Тепер так багато пишуть про тварин, – пояснював він молодика на ім'я Густав Яноух, що деякий час ходив за ним слідом і записував його думки. – це – вияв туги за вільним, природним життям. Але життя, природне для людини, – це життя людське».

Отже, Замза засуджений: перетворившись на комаху, він, мовляв, зрадив батька і сестру, для якої був єдиною опорою. Але чому тоді багатоніжка-Грегор у той доленосний ранок турбувався лише про те, щоб заспокоїти схвильоване сімейство, виправдатися перед паном управителем і встигнути на поїзд? Навпаки, як закінчені егоїсти поводять себе його близькі, особливо батько. Отож, мабуть, не слід відкидати і тлумачення, яке пропонує Х. Мюллер: «Перетвілення відкриває його (Замзи. – А. С.) потаємні бажання. Він хоче скинути соціальні пута

і повертає проти поневолюючої його влади – влади роботодавця і влади батька». За Мюллером, виходить, що перевтілення у комаху – не так зрада людського обов'язку, як спроба опору знелюдненню з боку суспільства.

Слід гадати, те, що трапилось із Грегором Замзою, не виключає жодного з цих смислів. Перед нами метафора, широка й багатозначна, що уможлиблює різні тлумачення. Серед них і таке: перетворивши слухняного сина і старанного службовця на багатоніжку, проте залишивши його в сімейному колі, Кафка створив виразний образ людського відчуження, трагічної й безвихідної самотності. Для автора між новелами «Вирок», «у виправній колонії» і «Перетворення» існував якийсь зв'язок, недаремно він об'єднав ці новели в цикл за назвою «Покари».

Свого часу Густав Яноух – такий собі молодий чоловік, син одного з Кафкових колег по роботі, видав книжку під назвою «розмови з Кафкою» (1951). Існує думка, ніби це – підробка. Мені важко погодитися з цим, і аргумент мій простий: Яноух не був генієм, а в його книжці трапляються спостереження геніальні, – отже, принаймні вони мусять належати Кафці. Є серед них і таке (стосується воно малюнка відомого німецького графіка Георга Гросса): «Товстун у циліндрі сидить у бідняків на шиї. це вірно. Але товстун уособлює капіталізм, і це вже не зовсім вірно. Товстун панує над бідняком у межах певної системи. Але він не є сама система. Він навіть не володар її. Навпаки, товстун так само носить кайдани, які не показано. Зображення неповне. Тим-то воно й невдале. Капіталізм – система залежностей, що йдуть ізсередини назовні, зокола в середину, зверху додолу й знизу вгору. Все залежне, все скуте. Капіталізм – стан світу й душі...»

Як бачимо, Кафка, відсунувши вбік «товстуна в циліндрі», ототожнив капіталізм із сучасною цивілізацією, ба навіть ніби з його постіндустріальною стадією, про яку ще не міг мати уявлення. Що впало йому в вічі? Влада як така не зникає, більше того – зміцнюється («все залежне, все скуте»), зникають, наче в тумані розчиняються, індивідуальні її носії. Настає ера багатоступеневої безвідповідальності. «...Кнопка, на яку натискають, – писав у романі «Людина без властивостей» Роберт Музіль, – завжди біла й гарна, а що там відбувається на другому кінці дроту, стосується інших людей, які на жодну кнопку не тиснули».

Музіль був холодним аналітиком з математичним складом розуму, а Кафка жив в царстві образних інакомовлень. «Керівники існували споконвіку, – читаємо в його оповіданні „як будувалася Китайська стіна“, – і тут ні до чого північні народи,

яким примарилося, наче то їхня провина, і ні до чого достойний імператор, який уявив собі, нібито він наказав побудувати стіну». Але й Музиль, і Кафка б'ють в одну точку. І ім'я їй – депер?онал?зац?я влади, а тим самим і розмивання всіх її меж.

Середньовічні правителі вказували підданам, яку кількість поверхів належить мати в будинку, навіть число вікон на поверсі, але у особисте, внутрішнє життя мешканців не втручалися. Принаймні порівняно із володарями сучасними – тими, яких мав на увазі Орвелл у своїй антиутопії «1984». у часи Кафки диктатури ХХ століття ще не вибуяли. Але перед його очима стояли диктатори віку минулого, особливо перший з них – Наполеон. Його ім'я подибуємо в листах і щоденниках, а яноуху він сказав про імператора французів таке: «у кінці будь-якого революційного процесу з'являється який-небудь Наполеон Бонапарт... Чим ширше розливається повінь, тим мілкішою й каламутнішою стає вода. революція випаровується, і залишається тільки намул нової бюрократії. Кайдани змученого людства зроблено з канцелярського паперу».

За доби панування комуністичної ідеології письменника Кафку тривалий час (хоча був уже знаменитий і уславлений в усьому світі) у нас не друкували і навіть майже не згадували. Саме тому, що вважали художником асоціальним і аполітичним. А в 90 і роки, коли його почав друкувати навіть московський «Політвидав», інтерпретатори здійснили миттєвий «оверштаг» і відповідно до принципів, що вже ввійшли у плоть і кров, оголосили письменника соціальним критиком. у цьому була, на жаль, своя логіка. Адже усіх нас довгими десятиліттями переконували, що вартий визнання лише той письменник, який змальовує не стільки людину, скільки суспільні відносини, схвалюючи «прогресивні» і викриваючи «реакційні». Деякі наші літератори не задоволилися тим, що оголосили кафківську новелу «у виправний колонії» антифашистською, – вони угледіли у перепохованні Старого коменданта неначебто пророчий натяк на спочилого в бозі Сталіна. Кафка ж прагнув – мабуть, неусвідомлено, інтуїтивно-спонтанно – з'єднати між собою найдрібніше й приватне (людську долю) з найбільшим, усеохопним – з Буттям, з Існуванням, їх абсурдністю та їх непозбутністю. Кафківський Наполеон по своєму співвіднесеній з атмосферою «Процесу» й «Замку». І все ж, мовлячи у другому з цих романів про владу канцелярії Кламма не стільки над службою, скільки над спочивальнею героя, Кафка мав на думці щось інше – не орвеллівське й навіть не «бонапартівське». Найперше проглядає тут Кламмів прототип – чоловік Мілени Єсенської Ернст Полак. Але присмак автобіографічного в даному разі важливий не сам по собі: він задає тон – суто особистий, майже інтимний тон, котрий і на політику дає змогу глянути як на «сферу побуту».

І справді, влада в романі «Замок» поводить себе так само підкреслено-неофіційно: сільський староста веде бесіду з К. про справи, лежачи в ліжку. Так само, як і чиновник замкової адміністрації, від якого ніби залежить доля героя. Та цього разу засинає сам герой... А все ж таки це – влада. Причому не тільки політична, державна чи навіть церковна, вона – й новітнє відчуження, і новітній речовизм, і недосконалість будь-якої адміністрації, і невидючість усякого натовпу, і людське користолюбство, і фанатизм, і плазування, і моторошний жах, – одне слово, весь тягар обставин, що тиснуть на нас, їхня необмежена над нами влада. Ця тотальна влада по-своєму дійсно «тоталітарна».

Допоки ми на нашій шостій частині планети жили під диктатурою, Кафка залишався для нас terra incognita. Та, гадаю, ми в ті часи його по-справжньому й не зрозуміли б. Для прозріння нам тоді був би потрібніший Орвелл, якого ми, на жаль, також не знали. Кафка міг здатися надто безпристрасним, а його образ світу – знекровленим і тим на наші ГУЛАГи несхожим. Лише сьогодні він має, нарешті, шанс стати цілковито нашим письменником. І, відкриваючи його для себе, нам ще належить пройти шлях од богорівного суспільства, яке завжди має рацію, до окремої людини, яка часто не має рації, але залишається при цьому мірою всіх речей.

Для Кафки людина завжди була мірою всіх речей, і людська недосконалість не відігравала при цьому жодної ролі. Просто Кафка дивився на світ з позиції недосконалої людини, котра становить міру всіх речей. У 1921 році Мілена Єсенська написала про нього Бродові: «Він знає про цей світ у десять тисяч разів більше, ніж всі люди світу». А що коли це слушно? Принаймні роман «Процес» на цю думку наштовхує.

Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ

Процес

Розділ 1

Арешт. Розмова з фрау Грубах, потім із панною Бюрстнер

Напевне, хтось обмовив Йозефа К., бо одного ранку, дарма що він не скоїв жодного злочину, його заарештували. Куховарка фрау Грубах, його хатньої господині, щодня на восьму годину ранку носила йому сніданок, але цього разу вона не прийшла. Такого ще ніколи не траплялося. К. зачекав якусь мить, подивився, не підводячи голови з подушки, на стару, що жила на тому боці вулиці і тепер з не баченою досі цікавістю приглядалась до нього, а тоді, водночас здивований і голодний, погукав куховарку. В двері нараз постукали й зайшов чоловік, дотепер К. ще не бачив його у цій квартирі. Він був стрункий, а проте кремезний, його чорне, прилегле до тіла вбрання, схоже на дорожні костюми, мало всілякі складки, кишеньки, пряжки, гудзики та ще й пояс і тому, хоч годі було второпати, навіщо те все, видавалося дуже практичним.

– Хто ви? – запитав К. і підвівся на ліжку. Чоловік, проте, не звернув уваги на ці слова, немов з його появою треба було змиритись, і натомість запитав сам:

– Ви гукали?

– Анна мала принести мені сніданок, – мовив К. і спробував, не вдаючись до слів, уважно придивитись до незнайомця, поміркувати й визначити, хто він, власне, такий. Але той не дав йому цієї змоги, бо підійшов до дверей, прочинив їх і сказав комусь, хто, здається, стояв біля самого порога: «Він хоче, щоб Анна принесла йому сніданок». У сусідній кімнаті розлігся регіт, проте годі було визначити, сміється одна людина чи декілька. Хоча така відповідь не сповістила незнайомцеві нічого, чого б він не знав уже давніше, цей непроханий гість обернувся до К. і немов наказав йому:

– Неможливо.

«Дивна річ, – подумки мовив К., зіскочив з ліжка і притьмом надягнув штани. – Зараз подивлюся, що там за люди в тій кімнаті і як фрау Грубах пояснить мені цю ситуацію». К. одразу звернув увагу, що він не наважився заговорити вголос, – отже, певною мірою визнав за незнайомцем право бути присутнім у кімнаті, – але така несміливість видалася йому незначущою. Та чужинець, здається, прочитав його думку, бо сказав:

– Може, вам краще залишатися тут?

– Я й тут не залишусь, і не дозволю вам розпитувати мене, поки я не почую, хто ви.

– Та я хотів як краще, – промовив чужинець і тепер уже сам відчинив двері.

К., як і намірявся, повільно ступив до сусідньої кімнати, і попервах йому видалось, ніби з учорашнього вечора там нічого нічого не змінилось. То була вітальня фрау Грубах, і, можливо, ця захаращена меблями, килимками, порцеляною та фотографіями кімната стала трохи просторіша, ніж звичайно, проте одразу помітити таке збільшення простору було годі, тим паче, що головна зміна полягала в присутності чоловіка, який сидів із книжкою коло відчиненого вікна і тепер відірвав від неї очі.

– Чого ви вийшли з кімнати? Хіба Франц нічого не казав?

– Казав, але чого вам від мене треба? – відповів К. і озирнувся, на мить перевіривши погляд з нового незнайомця на того, що звався Франц і тепер став у дверях. Потім глянув у вікно і знову побачив, як у будинку навпроти стара з суто старечою пожадливою цікавістю підступила до вікна, щоб і далі приглядатися геть до всього. – Я хочу бачити фрау Грубах, – проказав К. і, наміряючись іти, вдавав, немов виривається від обох чоловіків, хоча ті були далеченько від нього.

– Ні, – заперечив чоловік біля вікна, кидаючи книжку на стіл і підводячись. – Вам нікуди не можна, ви заарештовані.

– Я вже бачу, – кивнув головою К. – А за що?

– Ми тут не для пояснень. Зайдіть до своєї кімнати і чекайте. Ваш процес тільки-но на початку, тож про все ви дізнаєтесь слушного часу. А от я, коли отак по-дружньому розмовляю з вами, виходжу за межі своїх обов'язків. Але, сподіваюсь, нас ніхто не чує, крім Франца, а він і сам усупереч інструкціям занадто приязний з вами. Якщо вам і далі так щаститиме, як пощастило з вартою, то й боятись нема чого.

К. захотів сісти, але аж тепер побачив, що в кімнаті є тільки отой стілець біля вікна.

– Ви ще пересвідчитесь, що з вами тут ніхто не жартує, – сказав Франц і водночас з іншим чоловіком підступив до К. Вони обидва помацали нічну сорочку К. і додали, що відтепер йому доведеться вдягати куди грубшу білизну, але оцю сорочку, так само як і решту одягу, вони зберігатимуть, і якщо вирок суду буде для нього сприятливий, речі йому повернуть. «Це навіть краще, ніж просто віддавати їх на збереження, – переконували вони, – бо там не раз трапляються крадіжки, крім того, як мине певний час, там продають геть усе, не зважаючи, чи вже скінчився процес тієї особи, яка здавала речі. А які довжелезні тепер процеси, надто останнім часом! Хай там як, зрештою вам повертають виторг за продані речі, але, по-перше, той виторг украй мізерний, бо під час розпродажу все вирішує не запропонована ціна, а розмір хабара, до того ж, як показує досвід, сума виторгу, переходячи з рук до рук, з роками дедалі меншає». – К. навряд чи й дослухався до цих слів, право користуватись власними речами, які начебто ще належали йому, він поцінував невисоко; набагато важливіше, гадав він, з'ясувати своє становище, але в присутності тих людей ні на мить не спромагався зосередитись; другий вартовий – так, це безперечно варта – всякчас ніби по-дружньому припірав його черевом, та, придивившись, К. побачив, що до того гладкого тіла аж ніяк не пасує сухе, кістляве обличчя з довгим, скрученим набік носом, побачив, як понад його головою вартові очима порозуміваються між собою. Що це за люди? Про що вони говорять? Чиї накази виконують? Адже К. живе в правовій державі, де всюди панує мир і шанують закон, – хто ж наважиться принизити його у власному помешканні? К. завжди був схильний якомога менше всім перейматися, згадував про лихо тільки тоді, як воно ставалося, нітрохи не дбав про майбутнє, навіть коли навколо вчувалася загроза. К. здавалося, ніби тут щось не так, ніби до цієї пригоди можна поставитись як до жарту, щоправда, грубого, і цей жарт з якихсь незбагненних причин, можливо, тому, що сьогодні йому виповнюється тридцять років, надумали утнути з ним його колеги з банку, – чом би й ні? Може, треба знайти якийсь привід і розреготатись вартовим в обличчя, і тоді вони теж засміються, може, це просто посильні, що стовбичать на розі вулиці, – а вони наче й скидаються на них, –

проте цього разу К., відколи він уперше відчув на собі погляд вартового Франца, не хотілося випустити з рук бодай найменшої своєї переваги, – напевне ж, він має їх! – над очима людьми. В тому, що згодом казатимуть, мовляв, він не розуміє жартів, К. не вбачав великої для себе небезпеки, добре пам'ятаючи, дарма що не мав звички вчитись на власному досвіді, про одну, власне, незначущу пригоду, коли він, на відміну від своїх куди стриманіших товаришів, повівся, навіть не здогадуючись про можливі наслідки, так необережно, що стягнув на себе кару. Такого більше не станеться, принаймні цього разу; якщо це комедія, він підграватиме.

К. іще тішився свободою. «Дозвольте», – кинув він і покvapно пройшов між вартовими до своєї кімнати. «Здається, він поводить розважливо», – почувся голос позаду. В кімнаті К. одразу повисував шухляди письмового столу, там усе було складене дуже охайно, але, розхвилювавшись, він ніяк не міг знайти такого потрібного тепер посвідчення особи. Нарешті К. пощастило знайти документ про право водити велосипед, і він хотів був податись із ним до вартових, як раптом той папір видався йому безвартісним, і бідолаха заходився шукати далі, аж поки знайшов довідку про народження. Коли К. знову ступив до сусідньої кімнати, якраз відчинились протилежні двері і в кімнату намірялася зайти фрау Грубах. Вона показала лише на мить, бо, заледве його впізнавши, так збентежилась, що, навіть не вибачившись, зникла й украй обережно причинила двері. «Та заходьте!» – ще встиг гукнути їй К. А тепер він стояв серед кімнати зі своїми паперами, дивився на двері, які вже не відчинялись, і аж злякався, коли його погукав вартовий, що сидів за столиком біля відчиненого вікна і, як тільки тепер побачив К., доідав його сніданок.

– Чому вона не зайшла? – запитав К.

– Їй не можна, – відповів гладун. – Адже ви заарештовані.

– Та як я можу бути заарештованим? І то ще так дивно?

– Бачу, ви знову починаєте, – відказав вартовий, мочаючи намащену маслом скибку в тарілочку з медом. – На такі запитання ми не відповідаємо.

– Ви повинні відповісти, – наполягав К. – Ось мое посвідчення особи, покажіть тепер ваші, а насамперед – ордер на арешт.

– Господи! – скрикнув вартовий. – Ви ніяк не годні змиритися зі своїм становищем і через те, здається, схильні без усякої причини дратувати нас, людей, які тепер вочевидь вам найближчі!

– Повірте, це й справді так, – докинув Франц, проте не підніс до рота чашку кави, яку тримав у руці, а подививсь на К. довгим і, напевне, значущим, але однаково незрозумілим поглядом. К. мимоволі став очима перемовлятися із Францом, але потім розгорнув свої папери й проказав:

– Ось мої документи.

– Навіщо вони нам? – знову гримнув на нього черевань. – Ви поводитесь гірше, ніж дитина. Чого вам треба? Невже ви хочете, щоб той проклятий довжелезний судовий процес над вами отак зразу й скінчився, якщо сперечаєтесь із нами, вашою вартою, про документи та ордер на арешт? Ми прості виконавці, в тих посвідченнях ми навряд чи й тямимо до ладу, а з вашою справою пов'язані лише тим, що маємо щодня сторожити вас по десять годин і діставати за те платню. Оце й уся наша робота, а проте ми таки розуміємо, що високе начальство, якому ми служимо, докладно з'ясувало підстави арешту й довідалось про особу підозрюваного, перше ніж віддавати наказ про арешт. Помилки тут не може бути. Наскільки я знаю, наше начальство, – щоправда, я знаю тільки найнижчі ланки, – саме не шукає злочинів серед народу, бо, як проголошує закон, тоді й від начальства тхнутиме злочином, і тому змушене посилати нас, вартових. Такий закон. Де б тут узялася помилка?

– Я такого закону не знаю, – сказав К.

– Тим гірше для вас, – мовив вартовий.

– Цей закон, певне, тільки у ваших головах, – говорив далі К., прагнучи хоч як-небудь дізнатися, що на думці у вартових, якщо не вдасться прихилити їх до себе. Але вартовий ухильно відказав йому:

– Ви й самі в усьому пересвідчитесь.

– Слухай, Вілеме, – втрутився до розмови й Франц, – він каже, що не знає законів, і водночас заявляє про свою невинність.

- Маеш слухність, - погодився гладун, - але як йому це втовкмачити?

К. уже мовчав. Чи треба, думав він, іще більше заплутуватись, розмовляючи з цими, як вони самі попризнавались, найнижчими ланками? Адже, хай там як, вони торочать про те, чого й нітрохи не тямлять. Вони такі самовпевнені, бо дурні. Кілька слів із людиною, що буде мені рівня, з'ясуєть мою ситуацію куди краще, ніж нескінченні балачки з цими телепнями. К. пройшовся кілька разів по кімнаті й бачив стару навпроти у вікні, що притягла до шибки ще й старезного діда, підтримуючи його за тулуб. Ні, треба скінчити цю виставу!

- Поведіть мене до вашого начальства, - попросив К.

- Тільки тоді, як воно накаже, не раніше, - відповів вартовий, що звався Вілем. - А зараз я б вам порадив, - додав він, - піти до своєї кімнати, сісти й тихенько почекати дальших розпоряджень. Ми вам радимо не забивати собі голову дурницями, а зосередитись, попереду ще великі випробування. Ви поставились до нас не так, як заслуговує наша зичливість та прихильність. Ви забули, що ми, принаймні щодо вас, завжди можемо почуватися вільними людьми, а це величезна перевага. А проте ми ладні, якщо у вас є гроші, принести вам сніданок із кав'ярні навпроти.

Навіть не відповівши на цю пропозицію, К. із хвилинку постояв. Можливо, вартові, коли він відчинить двері наступної кімнати або навіть двері передпокою, не наважаться йому перешкодити, можливо, найпростіший розв'язок полягає в тому, щоб довести ситуацію до крайності. А можливо, його таки схоплять і тоді, повалений ниць, він утратить усю перевагу, яку в певному розумінні він і досі має над ними. Отже, так і не позбувшись непевності, К. надумав чекати природного розвитку подій і знову пішов до своєї кімнати, навіть нічого не сказавши вартовим, ті теж не озивалися до нього.

К. простерся на ліжку й дістав з умивальника стигле червоне яблуко, яке приготував учора до сніданку. А тепер тільки й можна поснідати, що цим яблуком, але такий сніданок, думав він, відкушуючи перший, якомога більший шматок, набагато кращий за харчі з брудної нічної кав'ярні, що їх мали принести йому з ласки вартових. К. почувався тепер добре й упевнено, він, щоправда, сьогодні до полудня не прийде на роботу, але з огляду на більш-менш високу посаду, яку він займає в банку, йому таке легко вибачать. А чи справді треба щось пояснювати на роботі? Либонь, треба. А якщо йому не йнятимуть віри, - а в теперішній ситуації така недовіра буде цілком зрозумілою, - він зможе привести

як свідка фрау Грубах, а то й тих обох старих, що тепер, мабуть, переходять до вікна навпроти його кімнати. Лиш одне дивувало, ба просто спантеличувало К.: що собі думає та варта, дозволивши йому зайти до кімнати й залишатися тут на самоті, де він має не одну нагоду накласти на себе руки? А водночас він уже дивувався своїм думкам: які в нього можуть бути причини вкорочувати собі віку? Тільки тому, що ті двоє сидять за дверима і з'їли його сніданок? Накладати на себе руки буде таким безглуздям, що він, навіть якби мав те бажання, через оту безглуздість не зміг би собі нічого заподіяти. Якби розумова обмеженість вартових не була така очевидна, можна було б припустити, ніби й вони, дотримуючись цієї самої думки, не вбачали жодної небезпеки в тому, щоб залишити його на самоті. Якби хотіли, вони б могли тепер бачити, як К. підійшов до стінної шафки, де в нього стояла добра горілка, і випив спершу одну чарчину, що мала заступати сніданок, потім другу, аби набратися духу, і нарешті третю – з огляду лише на той неймовірний випадок, коли вона стане в пригоді.

Крик із сусідньої кімнати налякав його так, що він ударився зубами об склянку. «Вас кличе інспектор!» – гукнули йому. Отже, К. налякав тільки крик, коротка, наче рубана військова фраза: від вартового Франца він такого й не сподівався. Але сам наказ йому сподобався. «Нарешті!» – гукнув К. у двері, замкнув шафку й похапцем вийшов до сусідньої кімнати. Там стояли обидва вартові і, немов виконуючи очевидний для всіх ритуал, знову загнали його до кімнати.

– Що ви собі думаєте? – запитали вони. – До інспектора – і в сорочці? Та він нас відшмагає разом з вами!

– Ідіть ви до біса! – закричав К., уже припертий до шафи з одягом. – Піднявши мене з ліжка, вам годі сподіватись, що я буду вбраний у фрак!

– Нічого не вдієш, – відказав вартовий, що, поки К. кричав, був спокійний, ба майже засмучений, і цим спокоем ще дужче спантеличив К. або ж певною мірою навернув його до розважливості.

– Сміховинні церемонії! – бурчав К., але взяв зі стільця піджак і з хвилину потримав його в руках, немов чекаючи, що скажуть вартові. Ті лише похитали головою.

– Піджак має бути чорний, – проказали вони. К. кинув піджак на бильце і сказав, навіть сам не знаючи, що, власне, він мав на увазі:

– Хіба це визначна судова справа?

Вартові розсміялись, але наполягали на своєму:

– Піджак одягайте чорний.

– Якщо це прискорить процес, нехай буде й так, – кивнув К., сам відчинив шафу, довго порпався серед численних костюмів і нарешті вибрав свого найкращого чорного піджака, який так увиразнював талію, що йому чудувались усі знайомі, потім зняв іншу сорочку й заходився ретельно одягатись. Він потай плекав надію, що швидшому з'ясуванню ситуації сприятиме ще одна обставина: вартові забули примусити його вмитися. К. чекав, чи вартові часом не згадають про вмивання, але тим, звичайно, такого на думку не спало, зате Вілем не забув послати Франца до інспектора з рапортом, що К. вже одягається.

Розправивши останню складку, К. мусив пройти через порожню сусідню кімнату до наступної кімнати, її двостулкові двері були вже відчинені, Вілем мало не наступав йому на п'яти. В тій кімнаті, як достоту знав К., віднедавна жила така собі панна Бюрстнер, друкарка, що вдосвіта вибиралась на роботу, поночі поверталась, і К. мав змогу хіба що коли-не-коли привітатися з нею. А тепер її тумбочка біля ліжка обернулася на робочий стіл і стояла серед кімнати, за нею примостився інспектор. Він схрестив ноги й зіперся однією рукою на спинку стільця.

У кутку стояли три молодики й розглядали фотографії панни Бюрстнер, причеплені до сплетеного з соломи килимка на стіні. На защіпці розчахнутого вікна висіла біла блузка. У вікні навпроти знову стовбичили старі, але тепер їх стало більше, позаду першої пари й неначе нависаючи над нею, стояв чоловік у розхристаній на грудях сорочці, що м'яв і крутив пальцями рудувату загострену борідку.

– Йозеф К.? – запитав інспектор, можливо, тільки на те, аби привернути до себе неуважливий погляд заарештованого. К. кивнув головою. – Вас, певне, приголомшили події сьогоднішнього ранку? – провадив далі інспектор, присуваючи обома руками кілька дрібничок, що лежали на тумбочці: свічку та сірники, книжку й подушечку на голки, неначе вони були йому потрібні для роботи.

– Авжеж, – відповів К., зрадівши, що нарешті він стоїть перед розумною людиною й може поговорити з нею про свою справу. – Авжеж, я був приголомшений, але не так щоб дуже.

– Не дуже приголомшені? – перепитав інспектор, ставлячи свічку посеред тумбочки й розкладаючи навколо неї решту предметів.

– Ви, певне, неправильно зрозуміли мене, – поквапився додати К. – Я мав на увазі... – тут він замовк і став розглядатись, чи нема стільця. – А можна мені сісти?

– Такого не заведено, – відрубав інспектор.

– Я мав на увазі, – знову, вже не зупиняючись, заговорив К., – що я таки був приголомшений, але людина, проживши на світі тридцять років і мусивши сама пробивати собі дорогу, як-от мені довелося, вже готова до всіляких несподіванок, і її годі збити з пантелику. Надто сьогоднішніми подіями.

– Чого це «надто сьогоднішніми»?

– Я аж ніяк не хотів сказати, ніби добачаю в них жарт, бо ті заходи, яких ви вжили, видаються мені надто поважними. В них, певне, беруть участь усі квартиранти фрау Грубах, та й ви всі на додачу, а це вже виходить за межі жарту. Отже, я не хотів сказати, ніби це лише жарт.

– Правильно, – похвалив інспектор і став придивлятися, скільки сірників у сірниковій коробці.

– З іншого боку, – знову озвався К., звертаючись тепер уже до всіх і навіть до тих трьох, що розглядали фотографії, – з іншого боку, ця справа навряд чи може бути й дуже важливою. З усього я висновую, що мене в чомусь звинувачено, але не бачу за собою найменшої провини, за яку можна звинуватити. Але й це – річ другорядна, головне питання таке: хто мене звинувачує? Хто саме провадить цей процес? Ви з поліції? Але на жодному з вас нема мундира, якщо не називати мундиром, – тут К. повернувся до Франца, – ваш одяг, але ж це скорше якийсь дорожній костюм. Я вимагаю ясності в цих питаннях і певен, що після такого з'ясування ми зможемо по-дружньому розпрощатися з вами.

Інспектор кинув коробку з сірниками на стіл.

– Ви жертва величезного непорозуміння, – промовив він. – Оці добродії і я майже не причетні до вашої справи, ми навіть майже нічогісінько не знаємо про вас. Ми, звісно, могли б одягнути наші справжні мундири, і ваше становище від того не погіршилося б. Я, крім того, зовсім не знаю, що ви звинувачені, чи, радше, не знаю, чи ви справді звинувачені. Ви заарештовані, це правда, але більше я не знаю нічого. Може, вартіві бовкнули вам що іншого, але то однаково самі балачки. Якщо я тепер і не відповів на ваше запитання, я все ж можу порадити вам менше думати про нас і про те, що спіткає вас, – подумайте краще про себе. І не зчиняйте несамовитого галасу з приводу своєї невинності, він псує не таке вже й погане враження, яке у нас склалося про вас. Вам узагалі треба бути стриманішим у розмовах, бо майже з усього, що ви казали перед цим, навіть якби ви зронили лише кілька слів, можна зробити висновок про вашу поведінку, що вже й так не дуже сприятливий для вас.

К. втулився очима в інспектора. То це його виховує чоловік, що, може, ще й молодший від нього? Йому вичитують за щирість і відвертість? А про причини арешту і про те, хто видавав наказ заарештувати його, він нічого не довідався? К. охопив неспокій, він заходив по кімнаті, правда, йому ніхто й не заважав, підкотив манжети, випнув груди, зачесав волосся на правий бік, а проходячи повз трьох молодиків, проказав: «Яке безглуздя!» – ті обернулись, зичливо, але з повагою дивлячись на нього; зрештою К. знову зупинився перед столиком інспектора.

– Прокурор Гастерер – мій добрий приятель, – сказав він. – Можна йому зателефонувати?

– Звичайно, – відповів інспектор, – але я не знаю, який сенс йому дзвонити, мабуть, вам треба обговорити з ним якісь приватні справи.

– Який сенс? – скрикнув К., дужче вражений, ніж розгніваний. – Хто ви в такому разі? Ви хочете, щоб був сенс, але більшого безглуздя, ніж ви коїте, годі уявити! Де ж тут сенс? Та це курям на сміх! Ви, панове, спершу приголомшили мене, а тепер собі сидите чи стоїте і ще й напучуете мене? Який сенс телефонувати до прокурора, коли мене, як ви кажете, заарештовано? Гарзд, я не дзвонитиму йому.

– Чого ж, – заперечив інспектор, простягаючи руку до передпокою, де стояв телефон, – будь ласка, телефонуйте.

– Ні, я вже не хочу, – відмовився К. і підступив до вікна. За вікном по той бік вулиці ще й досі витріщалися люди, і, здається, саме через те, що К. притулився до самої шибки, їх опанував неспокій. Старі хотіли були підвестись, але чоловік, що стояв позаду, заспокоював їх.

– Он там іще й глядачі! – щосили закричав К. інспекторові, показуючи пальцем у вікно. – Геть звідти! – крикнув він просто у вікно.

Усі трое нараз відступили на кілька кроків, старі навіть заховалися за чоловіка, що прикрив їх широкими грудьми і, як можна було висувати з рухів його вуст, напевне, казав, що треба відійти від вікна. Але глядачі не подалися геть, вони, здається, чекали слухної миті, щоб непомітно знову підкрастись до вікна.

– Набридливі, безсоромні люди! – обурювався К., знову вийшовши на середину кімнати, кутиком ока він помітив, що інспектор начебто схвалює його слова. Але водночас могло б виявитись, що він і не чув нічого, бо твердо вмістив одну долоню на столі і, здається, порівнював довжину пальців. Обидва вартові посідали на прикриті килимочком валізу й розтирали собі коліна. Трое молодиків уперлись руками в боки і блукали очима по кімнаті. Було тихо, мов у забутій конторі.

– Ну, панове, – заговорив К., бо йому раптом здалося, ніби тепер усе залежить тільки від нього, – як можна прочитати на ваших обличчях, настала пора закрити мою справу. Гадаю, найкраще вже не зосереджуватись на тому, виправдані чи ні ваші дії, а примиритись, забути про цю пригоду, потиснути один одному руки й розійтись. Якщо й ви такої самої думки, як я, тоді, будь ласка... – і він підійшов до столу інспектора й простяг йому руку. Інспектор підвів очі, куснув собі губи й зиркнув на простягнену руку; К. і досі здавалося, що інспектор погодиться й потисне йому руку. Але інспектор підвівся, взяв твердого круглого капелюха, що лежав на ліжку панни Бюрстнер, і обережно обома руками вдягнув його на голову, немов міряючи в крамниці обновку.

– Як, по-вашому, все просто! – обізвався він при цьому до К. – Тож нам треба примиритись і закрити справу? Ні, такого не станеться нізащо! Бо інакше чого б я вам одразу не сказав, що вам можна сумніватись? Ну, скажіть мені? Ви просто

заарештовані, більш нічого. Я вам сповістив про це, заарештував вас і побачив, як ви сприйняли цей арешт. Тож на сьогодні досить і нам уже можна попроситися, щоправда, ненадовго. Ви, напевне, захочете тепер піти до банку?

– До банку? – здивувався К. – А я гадав, що я заарештований. – К. тепер навмисне суперечив, бо, хоч йому й не потисли руки, почувався, надто відколи підвівся інспектор, дедалі незалежнішим від усіх тих людей. Він грався з ними. К. мав намір, якщо вони таки надумують піти, податись услід за ними аж до дверей на вулицю і пропонувати, щоб його заарештували. Через те він знову став запитувати: – Як я можу піти до банку, якщо я заарештований?

– Ось воно що, – протяг інспектор, уже підійшовши до дверей, – ви не зрозуміли мене. Ви, звісно, заарештовані, але арешт не повинен заважати вам виконувати службові обов'язки. Крім того, вам нема потреби змінювати свій звичний спосіб життя.

– Ну, такий арешт – не така вже й погана річ, – мовив К. і підступив до інспектора.

– А я інакше й не думав, – відказав той.

– Тепер, здається, мені вже й не треба повідомляти про арешт, – сказав К., підступаючи ще ближче. Але підступили й решта людей, і тепер усі зібралися на невеличкому тісному клаптику біля дверей.

– Це був мій обов'язок, – мовив інспектор.

– Дурний обов'язок, – не поступався К.

– Можливо, – відповів інспектор, – але на такі балачки ми тільки марнуємо час. Я зрозумів, ніби ви хочете йти до банку. Оскільки ви прискіпуетесь до кожного слова, я додам: я вас аж ніяк не силую йти до банку, я лише припустив, що ви хочете йти до банку. А щоб полегшити вам цей крок і зробити ваше прибуття до банку якомога непомітнішим, я тримав тут для вас цих трьох добродіїв, ваших колег.

– Як? – закричав К., здивовано придивляючись до тих трьох.

Ті невиразні, недокрівні молодики, яких він завжди пам'ятав лише як групу на фотографіях, справді працювали в його банку, але це не колеги, називати їх так було б занадто, і саме це слово виказувало прогалину в інспекторській усеобізнаності; але, хай там як, вони таки обіймали якісь дрібні банківські посади. Як це К. не помітив їх? Як він, напевне, переймався інспектором і вартою, що навіть не пізнав цих молодиків! Незграбного Рабенштайнера, що все вимахував руками, білявого Кюліха з запалими очима і Камінера, чие обличчя внаслідок хронічного скорочення м'язів завжди сяяло нестерпною посмішкою.

– Доброго ранку! – привітався перегодом К., простягаючи руку шанобливо схиленим молодикам. – Я навіть не впізнав вас. Що ж, ходімо тепер на роботу?

Хлопці, сміючись, кивнули головами й заповідливо, немов тільки й чекали миті, коли К. згадає про залишений у своїй кімнаті капелюх, усім гуртом, виявивши саме цим свою збентеженість, побігли по капелюха. К. спокійно стояв і дивився на них крізь двоє розчинених настіж дверей, останнім, звичайно, плентався незворушний Рабенштайнер, що лише вдавав якийсь елегантний клус. Камінер приніс капелюха, і К. мусив, як, зрештою, не раз доводилось і в банку, зауважити, що Камінер сміється без причини, він узагалі завжди сміється без усякої причини. В передпокої фрау Грубах, що мов і не чула за собою жодної провини, відчинила всьому товариству квартирні двері, і К., як не раз і давніше, подивився на пояс її фартуха, що без усякої потреби глибоко врізався в її опасисте тіло. На вулиці, поглянувши на годинника, К. надумав найняти автомобіль, щоб не збільшувати даремно вже й так півгодинне запізнення. Камінер вибіг на ріг, щоб узяти машину, службовці, що залишились біля К, вочевидь намагались розважити його, аж тут Кюліх зненацька показав пальцем на двері будинку навпроти, там щойно показався той гевал з русявою гострою борідкою, попервах трохи збентежившись, що тепер йому довелося показатись в усій своїй величі; він позадкував і сперся на стіну. Старі ще спускалися сходами. К. розсердився, що Кюліх звернув його увагу на чоловіка, якого він уже бачив перед тим і навіть чекав на нього. «Не дивіться на нього!» – гукнув він, навіть не помічаючи, що таким тоном не годилося б розмовляти з дорослим і самостійним чоловіком. А проте пояснень не знадобилось, якраз нагодився автомобіль, усі сіли й поїхали. В машині К. пригадав, що не бачив, як вийшли з будинку інспектор та вартові, інспектор приховав від нього трьох банківських службовців, а тепер уже вони приховали інспектора. Незворушність службовців ні про що тут не свідчила, і К. подумав, що йому самому треба до всього докладно придивитись. Він майже несамохіть обернувся і нахилився, зазираючи в задню шибку, аби, якщо є змога, таки побачити, куди поділись інспектор та вартові. Проте нараз відвернувся й затишно вмовився в кутку автомобіля, не вдаючись

уже до спроб когось шукати. Саме тепер, хоча зовні це прагнення нічим не виявлялось, йому закортіло з кимсь поговорити, але супутники видавалися йому змучені, Рабенштайнер дививсь на правий бік дороги, Кюліх – на лівий, і тільки Камінер, осміхаючись, здавалося, був ладен поглузувати геть з усього, і тільки звичайна людяність стримувала його.

Цієї весни К. узяв собі звичай щовечора після роботи, – коли була змога, бо він часто засиджувався у банку аж до дев'ятої години, – ходити самому, а то й з колегами на невеличку прогулянку; потім він подавався до пиварні, де здебільшого із старшими за себе чоловіками сидів за столом завсідників звичайно до одинадцятої години. Часом, проте, К. відступав від такого розпорядку, коли, наприклад, директор банку, вельми цінуючи роботящість, чесність та сумлінність свого службовця, запрошував його на автомобільну прогулянку або на вечерю до своєї заміської вілли. Крім того, раз на тиждень К. вибирався до дівчини на ймення Ельза, що цілу ніч аж до пізнього ранку працювала подавальницею в корчмі, а вдень приймала відвідувачів тільки в ліжку.

Проте цього вечора, – а за напруженою роботою і багатьма шанобливими та дружніми привітаннями з днем народження час проминув дуже швидко, – К. захотілось одразу піти додому. Коли під час роботи траплялися невеличкі перерви, йому не раз спадало на гадку, дарма що він до пуття й не знав, що саме непокоїть його, ніби вранішні події спричинили великий розгартіяш в усій квартирі фрау Грубах і тому потрібно всюди відновити лад. Коли знову запанує лад, зникнуть усі сліди тих подій і все знову піде по-давньому. Зокрема отих трьох службовців йому навіть нема чого боятися, вони знову розчинилися серед численного банківського персоналу, К. не помітив у них жодної зміни. Він не раз поодинці, а то й гуртом закликав їх до свого кабінету, і то тільки на те, аби придивитися до них; щоразу він відпускав їх задоволений.

Коли о пів на десяту вечора К. підійшов до свого будинку, на порозі він побачив парубка, що стояв, широко розставивши ноги, й попахкував люлькою.

– Хто ви? – одразу запитав К., зблизька придивляючись до хлопця, бо в напівсутіні за дверима важко було щось добачити.

– Ласкавий пане, я син домовласника, – відповів хлопець, виймаючи люльку з рота й відступаючи вбік.

- Син домовласника? - перепитав К., нетерпляче вдаривши цїпком по долівці.

- Може, ласкавому панові щось треба? Може, гукнути батька?

- Ні-ні, - заперечив К., і голос у нього був такий, неначе хлопець скоїв щось лихе, а він тепер вибачав йому. - Все гаразд, - проказав К. і пішов собі далі, але, перше ніж братися сходами вгору, ще раз озирнувся.

К. міг піти просто до своєї кімнати, але йому хотілось поговорити з фрау Грубах, і він одразу тихенько постукав у її двері. Господиня сиділа за столом і плела панчоуху, на столі видніла ще ціла купка старих панчіх. К. недбало вибачився за свій пізній прихід, але фрау Грубах була дуже приязна і навіть чути не хотіла жодних вибачень: адже з ним вона завжди балакає залюбки, хіба він не знає, хто саме її найкращий і найулюбленіший квартирант? К. розглянувся, але в кімнаті все було точнісінько так, як і давніше, посуд із сніданком, що вранці стояв на столику біля вікна, уже прибрали. Жіночі руки, думалось К., завжди непомітно наводять лад, він, напевне, потрощив би той посуд на місці, але навряд чи зміг би кудись його винести. К. з удячністю подивився на фрау Грубах.

- Чого ви працюєте так пізно? - запитав він. Тепер вони вже обое сиділи за столом і К. від часу до часу обмацував рукою панчохи.

- Бо багато роботи, - відповіла господиня. - Вдень треба дбати про пожилеців, а на мої власні справи залишається тільки вечір.

- Певне, сьогодні я завдав вам ще й чимало додаткового клопоту?

- А це ж чого? - трохи жвавіше запитала фрау Грубах, опустивши роботу на коліна.

- Я кажу про тих чоловіків, що приходили сюди вранці.

- А, ось воно що, - проказала, знову заспокоївшись, господиня. - Та ні, який же від них клопіт.

К. мовчки дививсь, як господиня знову взялася за плетиво. Йому здалося, ніби вона дивується, що він запитує про таке, ніби вона не схвалює цих згадок про

вранішні події. Тим краще, що я таки заговорив про них, думав К. Адже про таке я можу поговорити тільки з цією старою жінкою.

– А все ж вам довелося попрацювати, – вимовив він урешті, – але такого більше ніколи не трапиться.

– Ні, такого вже не трапиться, – мов підтверджуючи, повторила господиня і майже сумовито всміхнулася К.

– Ви справді такої думки? – запитав К.

– Атож, – відповіла вона тихо, – але передусім вам не слід так перейматися. На світі ще й не таке буває! Пане К., якщо ви вшанували мене такою довірою, я признаюся вам, що я трохи підслухала під дверима, та й вартові розповіли мені дещо. Тут ідеться про ваше щастя, і я справді дуже за вас переживаю, більше, ніж, напевне, годилося б, бо я ж просто ваша квартирна господиня. Отже, я дещо чула, але не можу сказати, ніби йдеться про щось погане. Ні. Ви, правда, заарештовані, але не так, як заарештовують якого-небудь злодія. Якби вас заарештували як злодія, було б дуже погано, але цей арешт... Мені здається, тут щось мудроване, даруйте, якщо мелю дурниці, але тут ніби й справді щось мудроване, чого я навіть не розумію, чого, напевне, й ніхто не розуміє.

– Фрау Грубах, ваші слова – аж ніяк не дурниці, бо принаймні і я почасти поділяю вашу думку, але я суджу про все куди категоричніше, ніж ви, і вважаю, що тут не якісь мудрування, а взагалі ніщо. Звичайно, я був приголомшений. Якби я, прокинувшись, не дивувався, чого це немає Анни, а одразу встав і пішов до вас, не зважаючи ні на кого, хто заступив би мені дорогу, якби я сьогодні вранці зробив виняток і поснідав на кухні, якби ви повиносили одяг з моєї кімнати, – одне слово, якби я поведився розважливіше, то нічого не сталося б, усе, що мало трапитись, можна було б задушити в зародку. Але людина ніколи не готова до несподіванок. Скажімо, в банку я підготувався б, там такого не сталося б, там у мене власний служник, на моєму столі стоять міський і внутрішній телефони, там весь час сновигають люди, як клієнти, так і наші працівники, а насамперед – робота в банку вимагає ненастанної уважності, і через те моя пильність не знає відпочинку, там для мене було б справжньою втіхою зіткнутися з такою несподіваною okazією. Гарзд, уже минулося, і я, власне, вже й не хочу розмовляти про це, просто мені хотілося почути вашу думку, думку розважливої жінки, і я дуже втішений, що ми дійшли з вами згоди. Тепер ви повинні подати мені руку, таку згоду треба скріпити ручканням.

А чи вона подасть мені руку? Інспектор не подав мені руки, думав К. і вже по-іншому, допитливо приглядався до господині. Та підвелася, бо й К. на той час уже підвівся, і трохи збентежилась, оскільки не все зрозуміла з того, що наговорив їй пожилець. Через оцю збентеженість вона сказала зовсім не те, що намірялась, а до того ж і геть недоречно:

- І все ж не переймайтеся так, пане К., - благала вона сльозливим голосом, забувши, звичайно, подати руку.

- А я не бачу, чим тут можна перейматися, - промовив К., раптом відчувши втому і зрозумівши марність своїх спроб дійти порозуміння з цією жінкою.

Біля дверей К. іще запитав:

- А панна Бюрстнер уже вдома?

- Ні, - відказала фрау Грубах і засміялася, додавши до куцої відповіді запізніле змовницьке підморгування. - Вона в театрі. Вона вам потрібна? Може, їй щось переказати?

- Та я хотів тільки словом перекинутись із нею.

- На жаль, не знаю, коли вона повернеться; коли вона в театрі, то приходить звичайно пізно.

- Та мені, зрештою, байдуже, - мовив К. і повернув опущену голову до дверей, наміряючись іти далі, - я просто хотів перед нею вибачитись, бо сьогодні вранці я заходив до її кімнати.

- Пане К., у цьому нема потреби, ви надміру запобігливі, а панна нічогісінько й не знає, вона вийшла з дому вдосвіта, і я там уже прибрала, ось самі подивіться, - і господиня відчинила двері до кімнати панни Бюрстнер.

- Дякую, я вам вірю, - відмовився К., але таки підійшов до дверей. Місяць лагідним сявом затоплював темну кімнату. Скільки можна було побачити, все й справді стояло на місці, навіть блузка вже не висіла на віконній защіпці. Тільки на ліжку привертала око подушка з плямою місячного світла.

– Панна часто поночі вертається додому, – сказав К. і подивився на фрау Грубах, немов дорікав їй за те.

– І ми були молодими! – відповіла господиня, виправдовуючи дівчину.

– Авжеж, авжеж, – погодився К., – але так може зайти задалеко.

– Може, – кивнула фрау Грубах. – Ви, пане К., завжди маєте слухність і, певне, навіть тепер. Звичайно, я не хочу обмовляти панну Бюрстнер, це добра й мила дівчина, приязна, охайна, пунктуальна й роботяща, і за це я її дуже ціную, але правда й те, що їй годилося б мати більше самоповаги і стриманості. Цього місяця я вже двічі бачила її на далеких від центру вуличках, і щоразу з іншим чоловіком. Для мене це дуже прикра річ, і, Господом присягаюсь, я розповідаю про це лише вам, хоча вже видається неминучим, що треба поговорити про це з самою панною. Зрештою, це не єдине, що схиляє мене до певних підозр.

– Ви дуже і дуже помиляєтесь! – розсердився К., майже неспроможний приховати свого гніву. – А втім, ви, напевне, хибно зрозуміли мої зауваження про панну, бо я такого і в гадці не мав. Я прямо застерігаю вас, щоб ви нічого не казали панні, ви в полоні хибних уявлень, я дуже добре її знаю, вона зовсім не така, як ви кажете. Але, напевне, я собі дозволяю забагато, я аж ніяк не хочу командувати вами, кажіть їй, що хочете. На добраніч.

– Пане К., – благально заговорила фрау Грубах, підбігаючи вслід за К. аж до його вже відчинених дверей, – я й не збираюсь розмовляти з панною, я, звичайно, як і до цього, далі наглядатиму за нею, але я тільки з вами поділилася тим, що знаю. Зрештою, кожен пожилець зацікавлений, щоб у пансіоні був порядок, і я присвячую цій меті всі свої зусилля.

– Порядок! – гукнув наостанок К. у прочинені двері. – Коли хочете підтримувати в пансіоні порядок, виженіть спершу мене. – К. зачинився в кімнаті і вже не зважав на легенький стукіт у двері.

Натомість К., оскільки йому зовсім не хотілося спати, надумав ще трохи посидіти і, скориставшись цією нагодою, дізнатися достеменно, коли повертається додому панна Бюрстнер. Може, тоді йому таки пощастить, хоч година буде вже пізня, поговорити з нею. К. сів біля вікна, притулив до шибки втомлені очі і якусь

хвилину навіть думав про те, щоб покарати господиню й намовити панну Бюрстнер разом з ним розірвати угоду з фрау Грубах. Тієї ж миті цей намір видався К. страшенною дурницею, і він навіть запідозрив, що йому заманулося міняти квартиру через події сьогоднішнього ранку. Такий безглуздий, нікчемний учинок був би гідний усілякої зневаги.

Коли К. набридло споглядати безлюдну вулицю, він приліг на канапу, але спершу прочинив двері до передпокою, щоб, не встаючи з канапи, бачити кожного, хто зайде до квартири. Він ліг близько одинадцятої години і спокійно кури́в сигару. Докури́вши, підвівся й вийшов до передпокою, неначе міг тим прискорити прихід панни Бюрстнер. К. не дуже кортіло її бачити, він навіть до ладу й не пригадував, яка вона з лиця, – просто прагнув поговорити з нею, і його дратувало, що своїм пізнім поверненням панна Бюрстнер ще й кінець цього дня затьмарює неспокоєм і неладом. Вона завинила ще й тим, що він сьогодні не вечеряв і не пішов, хоч і мав такий намір, до Ельзи. Але і те, і те можна ще надолужити, якби К. пішов тепер до корчми, де працювала Ельза. Зрештою, до Ельзи можна піти й пізніше, після розмови з панною Бюрстнер.

Була вже половина дванадцятої, як на сходах почулися чиїсь кроки. К., що, замислившись, походжав, не стишуючи ходи, по передпокою, мов у власній кімнаті, заховався за свої двері. Прийшла панна Бюрстнер. Замикаючи двері, дівчина мерзлякувато накинула шовковий шарф на вузькі плечики. Вона от-от зайде до своєї кімнати, і К., звичайно, не має права вдиратись туди опівночі; йому слід заговорити до неї тепер, але, як на лихо, він забув запалити в своїй кімнаті електричне світло, тож, як вийде зненацька з темної кімнати, його поява скидатиметься на напад, і панна Бюрстнер, напевне, дуже перелякається. Становище було безпорадне, і К., не можучи гаяти часу, прошепотів у прочинені двері:

– Панно Бюрстнер! – здавалося, він не гукав, а благав її.

– Хто тут? – запитала панна Бюрстнер і, широко розплющивши очі, стала роздивлятися навколо.

– Це я, – ступив наперед К.

– Ах, пан К.! – засміялася панна Бюрстнер. – Добрий вечір! – і вона простягла йому руку.

– Я хотів би сказати вам кілька слів, ви мені дозволите?

– Тепер? – здивувалася панна Бюрстнер. – Невже це треба робити саме тепер? Здається, пора непідходяща, га?

– Я чекав вас із дев'ятої години.

– Бачите, я була в театрі і не знала про вас.

– Те, що спонукало мене звернутися до вас, сталося тільки сьогодні вранці.

– Що ж, я в принципі не заперечую, от тільки втомилася так, що аж падаю. Зайдіть на кілька хвилин до моєї кімнати. Тут нам аж ніяк не можна залишатись, ми всіх побудимо, а для мене це буде ще прикріша річ, ніж для навколишніх. Зачекайте, поки я запалю світло в своїй кімнаті, а потім вимкніть тут.

К. вимкнув, але чекав, поки панна Бюрстнер з кімнати знову запросила його зайти.

– Сідайте, – проказала дівчина, показуючи на отоманку, а сама, випроставшись, стала коло ліжка, незважаючи на щойно згадану втому; вона навіть не скинула неширокого, проте прикрашеного надміром квітів капелюшка. – Тож чого ви хочете? Мені справді дуже цікаво. – Дівчина трохи схрестила ноги.

– Ви, певне, скажете, – почав К., – що справа не така вже й важлива, щоб говорити про неї цієї пізньої пори, але...

– Самі вступи та передмови, – нетерпеливилась панна Бюрстнер.

– Ваші слова полегшують мое завдання, – зітхнув К. – Певною мірою через мене сьогодні вранці у вашій кімнаті стався розгاردіаш, його спричинили чужі люди всупереч моїй волі, але, як я вже казав, провина тут моя; за це я й хочу вибачитись перед вами.

– У моїй кімнаті? – перепитала панна Бюрстнер і замість обдивитися кімнату стала пильно приглядатись до К.

- Атож, - кивнув К., і вони вперше подивились одне одному у вічі, - а що саме тут відбувалось - про те й згадувати не варто.

- Таж це якраз найцікавіше, - заперечила панна Бюрстнер.

- Ні, - боронився К.

- Що ж, - наче змирилася панна Бюрстнер, - якщо ви наполягаєте, що тут нема нічого цікавого, то я й не заперечую, я не прагну докопатись до таємниць. А ваше вибачення я охоче приймаю, тим паче, що в кімнаті тепер і згадки нема про нелад. - І дівчина, впершись руками в боки, так що долоні аж вгрузли в тіло, пройшлась по кімнаті. Біля килимка з фотографіями вона зупинилась. - Дивіться! - гукнула вона. - Мої фотографії справді висять не так. Оце вже прикро. Отже, хтось-таки, не маючи на те права, побував у моїй кімнаті!

К. кивнув головою і мовчки прокляв Камінера, що ніколи не спромагався приборкати свою огидну, недолугу проворність.

- Дивно, - мовила панна Бюрстнер, - я змушена забороняти вам те, чого ви й самі не повинні були робити: заходити до моєї кімнати, коли мене нема вдома.

- Панно, я зараз поясню вам, - сказав К. і теж підійшов до фотографій, - це не я брав без дозволу ваші фотографії, та оскільки ви мені не вірите, я ще мушу признатися, що слідча комісія привела трьох банківських службовців, і один з них, котрого я при першій нагоді викину з банку, справді чіпав ваші фото. Так, тут була слідча комісія, - додав К., коли панна очима запитала його, що за комісія.

- Та комісія приходила до вас? - нарешті озвалася вона.

- Так, - підтвердив К.

- Не може бути! - засміялася панна.

- Отож ви вірите, - запитав К., - що я невинний?

– Ну, невинний... – збентежилась панна Бюрстнер. – Я б не хотіла так похапцем висловлювати думку, що може мати дуже важливі наслідки, до того ж я вас не знаю, це, певне, мав бути якийсь тяжкий злочин, якщо до вас прислано відразу слідчу комісію. Але, одначе, ви ще на волі, – принаймні з вашого спокою я висновую, що ви не втекли з в'язниці, – тож такий злочин ви аж ніяк не могли скоїти.

– Авжеж, – притакнув К. – але саме слідча комісія має визначити, що я невинний або винний не такою мірою, як вона гадала перед тим.

– Атож, звичайно, – якимсь дивним голосом погодилась панна Бюрстнер.

– Бачите, – пояснював їй К., – ви не дуже обізнані з судовими процедурами.

– Справді, я таки необізнана, – визнала панна Бюрстнер, – і не раз шкодувала про це, бо мені хочеться знати все, а судові процедури цікавлять мене надзвичайно. Правосуддя має якусь дивовижну вабливу силу, хіба не так? Але я безперечно поповню свої знання в цій галузі, бо наступного місяця йду працювати секретаркою до адвокатської контори.

– Чудово, – зрадів К., – ви тоді зможете трохи допомогти мені в моєму процесі!

– Авжеж, – погодилась панна Бюрстнер, – чом би й ні? Я з радістю застосую свої знання.

– А моя пропозиція теж поважна, – не вгавав К., – чи принаймні наполовину така поважна, як ваша. Ця справа занадто дріб'язкова, аби наймати адвоката, але порадник мені придасться.

– Так, але якщо бути порадником, то я повинна знати, про що йдеться, – нагадала панна Бюрстнер.

– Ось тут і заковика, – зітхнув К., – бо я й сам нічого не знаю.

– Тоді ви просто пожартували зі мною, – страшенно розчарувалась панна Бюрстнер. – І навіщо було вибирати для цього таку пізню нічну годину? – І дівчина подалась геть від фотографій, де вони так довго стояли разом.

– Панно, ні, – заперечив К., – я не жартував. Ви просто не хочете мені вірити! Все, що знаю, я вже розповів вам. Навіть більше, ніж знаю, бо тут не було слідчої комісії, я назвав її так, бо не міг дібрати якоїсь іншої назви. Тут ніхто нічого не розслідував, мене заарештовано, та й годі, але арешт провадила комісія.

Панна Бюрстнер сіла на отоманку і знову засміялася.

– Як це відбувалося? – запитала вона.

– Жахливо, – відповів К., але не думав тепер про те, прикипівши очима до панни Бюрстнер, що однією рукою підперла голову, – лікоть спирався на подушки отоманки, – а другою повільно погладжувала стегна.

– Це звичайна річ, – мовила панна Бюрстнер.

– Що звичайна річ? – похопився К., але, пригадавши, запитав: – Може, вам показати, як усе відбувалося? – К. хотілося руху, але не хотілось іти геть.

– Я вже втомлена, – відмагалася панна Бюрстнер.

– А не ходіть так пізно, – кинув К.

– Ну от, усе закінчується тим, що я чую докори, і так мені й треба, бо чого я, дурна, пустила вас? Тим паче, як з'ясувалось, у цьому не було жодної потреби.

– Потреба була, і я вам зараз усе покажу, – доводив К. – Можна я відсуну тумбочку від ліжка?

– Що з вами? – вразилась панна Бюрстнер. – Я, звісно, такого не дозволю!

– Тоді я не зможу нічого показати, – образився К., немов тією відмовою йому завдано непоправної кривди.

– Гаразд, коли вона потрібна вам тільки для розповіді, то, будь ласка, пересувайте, але тихо, – погодилась панна Бюрстнер і за мить іще слабшим голосом додала: – Я така втомлена, що дозволяю більше, ніж годиться.

К. поставив тумбочку серед кімнати й сів за неї.

– Ви повинні правильно уявити собі, де хто був, це дуже цікаво. Я – інспектор, он там на валізі сиділи обидва вартові, коло фотографій стояли три молодики. Я тільки побіжно згадаю, що на віконній заціпці висіла біла блузка. І тоді все почалося. Ох, я й забув, найважливіша особа, тобто я, стояла отут перед тумбочкою. Інспектор сидів дуже спокійно, заклав ногу на ногу, одна рука звисала отут з бильця, – телепень, якого й шукати годі. Ну, тепер уже справді все почалося. Інспектор гукнув мене так, неначе я ще спав, він просто загорлав, і я, на жаль, щоб ви зрозуміли так як слід, теж мушу крикнути, власне, він викрикнув тільки мое ім'я.

Панна Бюрстнер, що, сміючись, дослухалася до розповіді, приклала вказівного пальця до вуст, аби зупинити К., але запізно! К. надто ввійшов у роль і повагом закричав:

– Йозефе К.! – хоч і не так гучно, як погрожував, але досить гучно, щоб крик, зненацька пролунавши в кімнаті, мало-помалу виповнив її всю.

У двері сусідньої кімнати кілька разів постукали – твердо, коротко, через однакові проміжки часу. Панна Бюрстнер збіліла й схопилася за серце. К. через це так налякався, що якусь мить тільки й думав про події сьогоднішнього ранку та дівчину, якій він унаочнював їх. Тільки-но опанувавши себе, він підскочив до панни Бюрстнер і взяв її заруку.

– Не бійтеся, – прошепотів він, – я все залагоджу. Хто б це міг бути? Поряд з нами тільки кімната, де ніхто не спить.

– А проте, – зашепотіла панна Бюрстнер на вухо К., – від учора там спить якийсь небіж фрау Грубах, капітан. Бо решта кімнат зайняті. Я й забула про нього. Це ж ви так голосно крикнули! Яка я нещаслива!

– Нема чого хвилюватись, – заспокоював К. і поцілував її, бо тепер вона відхилилась на подушки, в чоло.

– Геть, геть! – обурилась панна і притьмом випросталась на ліжку, – забирайтеся геть, ідіть звідси, чого вам треба, таж він слухає під дверима і все чує. Як ви мене мучите!

– Я піду тільки тоді, – сказав К., – як ви трохи заспокоїтесь. Ходімо в інший куток кімнати, там нас ніхто не почує. – Панна дозволила повести себе. – Подумайте, лишень, – переконував К., – тут ідеться лише про невеличку прикрість для вас, а небезпеки нема ніякої. Ви ж знаєте, як шанує мене фрау Грубах і вірить усьому, що я скажу, і саме їй тут належить вирішальне слово, надто якщо капітан її небіж. Зрештою, вона ще й залежна від мене, бо я позичив їй чималеньку суму. Я відповім, якщо буде доцільним, на кожну її вимогу пояснити, що ми робили тут удвох, і, обіцяю, фрау Грубах не тільки про людське око погодиться з моїми поясненнями, а й справді щиро повірить їм. А ви при цьому нітрохи мене не покривайте. Якщо захочете заявити, буцімто я напав на вас, то так і кажіть їй, і вона, хоч і повірить вам, однаково не втратить довіри до мене, – така-бо сила її прихильності. – Панна Бюрстнер, похнюпившись, мовчки дивилась на підлогу перед собою. – Чого б це фрау Грубах не повірила, що я напав на вас? – додав К. Перед очима в нього було її волосся – зачесане в проділ, трохи розпушене знизу й міцно перев'язане рудувате волосся. К. сподівався, що панна подивиться на нього, але вона заговорила, не підводячи голови:

– Вибачте, але мене злякав скорше несподіваний стукіт, ніж ті наслідки, які може мати капітанова присутність. Як ви крикнули, стало тихо, а тут раптом постукали, й через те я злякалась, я сиділа майже коло самих дверей, мені здалося, ніби стукають десь поряд. Я дякую за вашу пропозицію, але не приймаю її. Я й сама можу відповісти за все, що сталось у моїй кімнаті, і то байдуже перед ким. Мені дивно, що ви не помічаєте, яка образа криється для мене у вашій пропозиції – поряд, звичайно, з добрими намірами, яких я не заперечую. А тепер ідіть, залишіть мене саму, тепер мені це ще потрібніше, ніж раніше. Ті кілька хвилин, про які ви просили, обернулись на півгодини, а то й більше.

К. узяв її за руку, а потім за зап'ясток.

– Ви вже не гніваєтесь на мене? – запитав він. Панна Бюрстнер висмикнула руку:

– Ні-ні, я ніколи й ні на кого не гніваюсь.

К. знову схопив дівчину за зап'ясток, цього разу вона вже не пручалась, і повів її до дверей. Він твердо постановив вийти нарешті з кімнати. Але перед дверима К., немов не сподівався побачити тут двері, зупинився, і цією миттю скористалася панна Бюрстнер, що вивільнилась, відчинила двері, прослизнула в передпокій і звідти тихо сказала:

– Будь ласка, виходьте. Подивіться, – і вона показала на капітанові двері, біля самої підлоги з-під них пробивалося світло, – він запалив лампу і тепер підслухає нас.

– Уже йду, – кивнув К., вибіг у передпокій, схопив панну Бюрстнер, поцілував її у вуста, а потім став цілувати все обличчя, допавшись до дівчини, наче спраглий звір до нарешті знайденої води. Врешті решт він поцілував її спереду в шию, а потім довгим цілунком приклався до її вуст. У капітановій кімнаті щось зашаруділо, і К. підвів очі.

– А тепер я піду, – сказав він і хотів назвати панну Бюрстнер на ім'я, але згадав, що не знає його. Вона втомлено кивнула головою, подала, вже майже відвернувшись, мовби нічого й не знаючи про те, руку для поцілунку і, згорбившись, пішла до своєї кімнати. Невдовзі по тому К. ліг спати. Він заснув дуже швидко, але перед тим якусь мить думав про свою поведінку і був дуже задоволений нею, дивуючись тільки, чому його задоволення не ще більше: адже через нього й завдяки капітановій присутності панну Бюрстнер може спіткати чималенький клопіт.

Розділ 2

Перше розслідування

К. сповістили по телефону, що наступної неділі проведуть невелике розслідування з приводу його справи. Причому наголосили, що такі розслідування провадитимуть регулярно, хай, може, не щотижня, але якомога частіше.

З одного боку, швидке закінчення процесу відповідає загальним інтересам, але, з другого боку, розслідування має бути докладним у щонайменших подробицях, проте не забирати надто багато часу з огляду на пов'язані з ним величезні зусилля. Через те й вибрано таку форму, як короткі розслідування, що йдуть одне за одним невпинною чередою. А вибір неділі як слідчого дня зумовлений тим, щоб К. ніщо не заважало виконувати професійні обов'язки. К. повідомили, що коли раптом він захоче вибрати якийсь інший час, то, як буде така змога,

йому йтимуть назустріч. Розслідування, наприклад, можна провадити й уночі, але тоді вдень К. був би змарнілий і невиспаний. Одне слово, поки К. не заперечує, нехай усе відбувається в неділю. Зрозуміло, що він безперечно має з'являтися на розслідування, інакше б йому не нагадували про це. Йому назвали вулицю й номер будинку, куди він мав з'явитися, то був будинок у далекому передмісті, де К. ще ніколи не бував. Вислухавши цей наказ, К., нічого не відповівши, повісив слухавку. Він одразу вирішив пожертвувати неділею, звісно, така жертва доконечна, процес уже почався, і він мусить як слід підготуватись, щоб це перше розслідування стало водночас і останнім. К., замислившись, стояв біля апарата, аж раптом почув позаду голос директорового заступника, що йшов до телефону, але К. заступав йому дорогу.

– Кепські новини? – мимохідь запитав заступник, прагнучи не дізнатися щонебудь, а відвести К. від апарата.

– Ні, ні, – заперечив К. і дав дорогу, проте нікуди не пішов. Заступник директора підступив до телефону і, чекаючи, поки йому налагодять зв'язок, сказав понад трубкою:

– Пане К., одне запитання: може, ви мені зробите таку ласку і в неділю вранці покатаєтеся зі мною на моїй яхті? Там буде чимале товариство, серед них, звичайно, і ваші знайомі. Зокрема прокурор Гастерер. Ну, приїдете? Приїжджайте!

К. спробував зосередитись на словах директорового заступника. Вони чимало для нього важили, бо таке запрошення від заступника, що з ним він ніколи не жив у злагоді, означало спробу примирення й показувало, якої ваги набув К. у банку, якою потрібною видається його приязнь або принаймні безсторонність найвищому після директора працівникові банку. Таке запрошення було для заступника приниженням, дарма що він зробив його перед телефонним апаратом, чекаючи зв'язку. Але К. мусив завдати йому ще дошкульнішого удару:

– Дуже дякую! Але, на жаль, у неділю я не маю часу, в мене є певні зобов'язання.

– Шкода, – зітхнув заступник і став розмовляти по телефону, бо якраз забезпечили зв'язок. То була коротенька розмова, але К., не можучи зосередитись, увесь час стояв біля апарата. Аж коли заступник договорив, К. перелякався й сказав, аби бодай трохи виправдати свою непотрібну присутність:

– Мені щойно телефонували, я вже хотів був піти, але мені забули зазначити годину.

– А ви запитайте ще раз, – порадив заступник директора.

– Та це не має значення, – махнув рукою К., хоча така відповідь ще більше знецінила його вже й так незадовільне виправдання. Заступник, відходячи, говорив уже про щось інше. К. присилував себе відповісти, а сам думав здебільшого про те, що в неділю йому найкраще прийти на дев'яту годину ранку, бо саме такої пори починають працювати всі суди.

У неділю надворі була негода. К. почувався дуже змученим, напередодні завсідники справляли в пиварні якесь свято, він засидівся до пізньої ночі і вранці мало не заспав. Похапцем, не маючи часу зосередитись і зібрати докупи розмаїті плани, які снувались у голові протягом тижня, К. одягнувся й, навіть не поснідавши, побіг до вказаного йому передмістя. Дивно, по дорозі К., хоч і не мав часу розглядатися, побачив усіх трьох причетних до його справи банківських службовців – Рабенштайнера, Кюліха та Камінера. Перші два їхали в трамваї, перетнувши дорогу К., натомість Камінер сидів на терасі кав'ярні і з цікавості перекинувся через балюстраду, коли він проходив поряд. Усі трое проводжали його очима, дивом дивуючись, куди це біжить їхній начальник. У тому, що К. відмовився найняти автомобіль, проступала своерідна впертість: він боявся будь-чогось, навіть щонайменшої допомоги в цій своїй особистій справі, йому нікого не хотілося обтяжувати, до того ж він волів якомога менше втаємничувати людей у свій клопіт. І нарешті, К. аж ніяк не хотів принизитись перед слідчою комісією своєю завеликою пунктуальністю. Хай там як, а тепер К. мчав щодуху, намагаючись устигнути на дев'яту годину, дарма що точного часу йому не призначили.

К. здавалося, ніби він уже здалеку впізнає той будинок – за певними ознаками, яких він сам навіть не годен був уявити, або за жвавим рухом перед дверима. Але на мить зупинившись на початку вулиці Юліуса, на якій стояв указаний будинок, К. побачив, що по обидва боки тягнуться майже однаковісінькі високі сірі будинки, де жила в найманих помешканнях біднота. Сьогодні, в неділю, майже в кожному вікні хтось стояв. Чоловіки в самих сорочках повихилялись і курили або обережно і ніжно садовили на підвіконня малечу. В інших вікнах майже до самого верху лежали ковдри та подушки і понад ними іноді показувалась на мить скуйовджена жіноча голова. Люди гукали щось одне одному через вулицю, одна з таких вуличних розмов скінчилась якраз над

головою К. гучним реготом. Уздовж довгої вулиці раз по раз траплялися невеличкі напівпідвальні крамнички з різноманітним харчем, до них провадило кілька сходинок. Жінки заходили до крамничок і виходили з них або стояли на сходах і теревенили. Зеленьяр, такий самий неуважний, як і К., пропонував овочі, задираючи голову до відчинених вікон, і разом із своїм візком мало не впав в одну з таких сходових заглибин. Десь навіть огидно заскавучав грамофон, що вже відслужив своє в багатших міських кварталах.

К. неквапом ішов вулицею, неначе він мав доволі часу або з якогось вікна на нього дивився слідчий і знав, що К. нарешті з'явився. Було вже по дев'ятій. Будинок стояв далеченько, він був напрочуд довгий, а найдужче вражала висока й широка в'їзна брама. Крізь неї вочевидь мали іздити навантажені хури, які належали різним складам, що, тепер замкнені, тяглись навколо подвір'я, над кожним видніла назва фірми, деякі назви К. не раз уже бачив на банківських документах. Усупереч своїй тодішній звичці К. надумав пильніше до всього придивитись і трохи постояв коло в'їзду на подвір'я. Неподалік сидів на скрині босоногий чолов'яга й читав газету. На візочку гойдалися два хлопчики. Біля крана стояла хирлява дівчинка в спальній піжамі і, поки дзюрчала вода в глечик, дивилась на К. У закутку подвір'я з вікна до вікна натягнули мотузку і вже чіпляли на неї білизну. Один чоловік стояв унизу і криком керував тією роботою.

К. попрямував був до сходів, щоб піднятися до кімнати слідчого, але знову застиг на місці, бо, крім цих сходів, побачив на подвір'ї ще три під'їзди зі сходами, до того ж у кінці подвір'я виднів вузенький прохід до ще одного, дальшого подвір'я. К. розсердився, що йому докладно не пояснили, де міститься потрібна кімната, до нього ставляться з просто дивовижною недбалістю чи байдужістю, і К. наміривсь на повен голос недвозначно заявити про це. Зрештою він ступив на сходи, подумки втішено пригадуючи слова вартового Вілема, мовляв, від правосуддя тхне злочином, з чого, власне, впливало, що кімната слідчого має бути в тому під'їзді, який випадково обрав К.

Ідучи нагору, К. усякчас мусив обминати купи дїтлахів, що гралися на сходах і, пропускаяючи його повз себе, дивилися на нього лихим оком. Коли мені доведеться сюди йти наступного разу, говорив він подумки, то я або цукерок наберу, щоб прихилити дітей до себе, або візьму різку, щоб добре їх відшмагати. Перед майданчиком другого поверху К. був змушений навіть зупинитися на мить, поки пролетить повітряна кулька, тим часом два малюки з лукавими личками дорослих волоцюг схопили його за холоші. К., може, й струсив би їх, дав би їм кілька тумаків, але злякався їхнього крику.

На другому поверсі, власне, й почалися його пошуки. Оскільки К. не зважився запитувати про слідчу комісію, він вигадав такого собі столяра Ланца, – йому сподобалося це прізвище, бо воно належало капітанові, або жеві фрау Грубах, – і намірявся запитувати в кожній квартирі, чи тут живе столяр Ланц: таким чином він мав би нагоду зазирнути до кімнати. Виявилось, що здебільшого зазирнути в кімнати дуже просто, майже всі двері були відчинені, з квартир на сходи і навпаки без упину сновигали діти. Як правило, то були комірчини з одним вікном, усередині ще й готували страву. Чимало жінок держали однією рукою немовля, а другою порались на плиті. Найпрудкіше бігали в різні боки дівчатка-недолітки, вбрані, здається, в самі фартушки. В кожній кімнаті ще й досі лежав хтось у ліжку: спочивали хворі, спали або валялись, не роздягнувшись, утомлені й ледачі. К. стукав у двері зачинених кімнат і запитував, чи тут живе столяр Ланц. Здебільшого відчиняли жінки, слухали запитання і зверталися до когось у кімнаті, що підводився з ліжка:

– Пан запитує, чи тут живе столяр Ланц.

– Столяр Ланц? – перепитували з ліжка.

– Так, – кивав К., хоч там безперечно не було слідчої комісії, і на тому його завдання закінчувалось.

Чимало людей гадали, ніби столяр Ланц украй потрібний К., вони надовго замислювались, згадували якогось столяра, що мав інше прізвище, або називали прізвище, дуже віддалено схоже на Ланц, розпитували сусідів чи водили К. до якихсь далеких дверей, де, на їхню думку, той чоловік міг жити, піднаймаючи квартиру, або жила людина, що могла дати куди докладнішу інформацію, ніж вони самі. Зрештою К. сам майже нічого й не запитував, тепер уже пожилці водили його за собою з поверха на поверх. К. став нарікати на свій план, що попервах видавався йому таким практичним. Перед шостим поверхом він надумав припинити пошуки, розпрощався з приятним молодим робітником, що намірявся вести його далі, й пішов униз. Там його знову розгнівила марність уже витрачених зусиль, він іще раз піднявся нагору й постукав у найближчі двері на шостому поверсі. Перше, що він побачив у тісній кімнаті, – великі настінні дзигарі, що показували вже десяту годину.

– Тут живе столяр Ланц? – запитав К.

– Заходьте, – запрочила його молода жінка з чорними палажкими очима, що саме прала пелюшки в шапку, й показала мокрою рукою на відчинені двері суміжної кімнати.

К. здалося, ніби він потрапив на якісь збори. Строката людська юрба, – ніхто навіть уваги не звернув на прибульця, – тиснулась у не дуже великій залі з двома вікнами, яка мала під самою стелею навкрузну галерею, теж ущертъ заповнену народом; люди могли там стояти лише зігнувшись, упираючись головою та плечима в стелю. К., що з задухи аж відсахнувся, вийшов назад і знову заговорив до молодиці, яка, напевне, зрозуміла його неправильно:

– Я запитував, чи тут живе столяр Ланц.

– Авжеж, заходьте, будь ласка, всередину, – промовила жінка.

К., може, й не пішов би, якби жінка не підійшла до нього, не взялася за дверну ручку й не сказала:

– Після вас я мушу замкнути двері, більше нікому вже не можна заходити.

– Слушно, – зауважив К., – там і так забагато люду, – і знову зайшов усередину.

Поміж двома чоловіками, що стояли коло самих дверей, – один, простягти руки вперед, неначе перераховував гроші, а другий пильно дивився йому у вічі, – К. побачив, як до нього простяглась чиясь рука. То був невисокий рум'яний хлопець.

– Заходьте, заходьте, – запрошував він.

К. пішов за хлопцем, з'ясувалося, що серед тієї ворушкої тісноти все ж є вузький прохід, який, можливо, розділяв два гурти; цей здогад потверджувало те, що і праворуч і ліворуч К. майже не бачив людських облич, видніли самі спини, присутні і голосом, і жестами зверталися тільки до свого гурту. Люди здебільшого були вбрані в чорне, в якісь старомодні довгополі фраки, що звисали позаду. Тільки цей одяг пантеличив К., інакше б він подумав, що це окружні збори якоїсь політичної партії.

На іншому краї зали, куди вели К., на низенькому і теж переповненому людьми помості виднів невеличкий, поставлений упоперек стіл, за ним, майже на самому краї помосту, – невисокий гладкий чолов'яга, що гучно сапав

і реготав, обертаючись до ще одного чоловіка, той стояв позаду, схрестивши ноги й зіпершись ліктями на бильце стільця. Інколи чоловік за столом здіймав руку в повітря, немов карикатурно зображуючи когось. Хлопець, привівши К., насилу спромігся доповісти про гостя. Він уже двічі, стаючи навшпиньки, намагався заговорити, але його ніхто не помічав. Лише тоді, коли хтось із тих, що стояли на помості, показав на хлопця, чолов'яга повернувся на стільці й, нахилившись, вислухав ледве чутну доповідь. Потім узяв годинника й метнув очима на К.:

– Ви спізналися на цілу годину й п'ять хвилин.

К. збирався щось відповісти, але не мав часу, бо, тільки-но чолов'яга проказав ці слова, права половина залу заремствувала.

– Ви спізналися на цілу годину й п'ять хвилин, – повторив чоловік уже гучніше і швидким оком зиркнув на залу. Миттю знявся обурений галас і, оскільки чоловік далі мовчав, мало-помалу таки вщух. У залі тепер стало набагато тихіше, ніж тоді, як заходив К. Тільки люди на галереї ще ділилися враженнями. Вони, хоч їх і важко було роздивитися в напівсутіні, серед пороку й випарів, мали гірший одяг, ніж ті, що стояли внизу. Чимало з них поприносили подушки й поклали їх між головою та стелею, щоб не набити гуль.

К. вирішив більше спостерігати, ніж говорити, й через те передумав виправдовуватися за своє нібито спізнення і просто сказав:

– Може, я й справді спізнався, але тепер я тут.

Його слова були схвалені оплесками – знов-таки правої половини зали. Таких людей неважко прихилити, подумав К., але його прикро вразило мовчання лівої половини; він стояв до неї плечима і звідти долинули лише поодинокі оплески. К. намагався придумати, що можна сказати, аби остаточно чи принаймні на якийсь час здобути прихильність і решти зали.

– Так, – погодився чоловік, – але тепер я вже не зобов'язаний вислуховувати вас. – Знову почувся буркіт, цього разу незрозумілий, бо чоловік, махнувши людям рукою, провадив далі: – Проте як виняток я ще послухаю вас. Таких запізнь надалі вже не повинно бути. А тепер підійдіть сюди!

Хтось зіскочив з помосту, звільняючи місце К., і він піднявся нагору. К. стояв біля самого столу, але на нього так тиснули ззаду, що він був змушений щосили впертися, аби не скинути з помосту стіл, а то й самого слідчого.

Зате слідчий нітрохи не переймався таким дріб'язком, сидів собі спокійно на стільці і, коли чоловік, що стояв позаду, попрощався, взяв до рук невеликого нотатника, єдину річ, що лежала на столі. То був пошарпаний, схожий на шкільний зошит блокнот, чимало аркушів уже були мов обгризені.

– Отже, – заговорив слідчий, гортаючи зошита і немов стверджуючи кожне слово, – ви маляр?

– Ні, – відповів К., – я перший прокурисст великого банку.

Цю відповідь зустрів такий щирий сміх правої половини зали, що К. несамохить і сам засміявся. Люди хапалися руками за коліна і аж трусилися від несамошитих нападів реготу. Сміявся навіть дехто на галереї. Розгніваний слідчий, що, напевне, не мав жодної влади над людьми, які стояли внизу, спробував надолужити своє на галереї, скочив на рівні ноги й махнув кулаком у її бік, а його загалом нічим не примітні брови чорними крилатими кущами зійшлись над очима.

Ліва половина зали й далі була спокійна, люди стояли рядочками, повтуплювались очима в підлогу і слухали, що діється в залі, галас другої половини нітрохи не дратував їх; оця байдужість і терпимість іще дужче виявлялась у тому, що дехто з їхніх лав навіть походжав попід руку з представниками іншої партії. Ті, хто належав до цієї лівої партії, – зрештою, їх було менше, – могли, по суті, так само не мати ніякого впливу, як і представники правої партії, але сам спокій їхнього поведження надавав їм ваги. К. знову заговорив, сподіваючись, що тепер його слова припадуть до душі вже лівій половині зали.

– Ваше запитання, пане слідчий, чи я маляр, – а скорше, навіть не запитання, а категоричне твердження, – добре характеризує весь той судовий процес, який ви почали проти мене. Ви, може, заперечите, що це взагалі не процес, – і матимете слушність, бо процес буде тільки тоді, коли я сам погоджусь його так називати. Але поки що я погоджуюсь, і одна з моїх причин – це співчуття. Адже до цього процесу, якщо взагалі на нього зважати, можна ставитись лише співчутливо. Я аж ніяк не стверджую, ніби це недбалий процес, але пропоную вам таке визначення задля самопізнання.

К. замовк і подивився на залу. Його слова були гострі, гостріші, ніж він сподівався, але правдиві. Він, певне, заслужив бодай поодиноким схвальним вигуків, але панувала тиша, люди вочевидь напружено чекали дальших слів, серед мертвого супокою, певне, готувався якийсь вибух, що покладе всьому край. Прикро, що саме тієї миті відчинилися двері й зайшла молода пралля, що, мабуть, скінчила свою роботу; попри всю її обережність, до неї таки звернулось кілька поглядів. Тільки слідчий зрадив, почувши слова К., вони, здається, неабияк вразили його. Досі він слухав стоячи, бо був приголомшений відповіддю К. саме тоді, як скочив на ноги, погрожуючи галереї. А тепер під час паузи він поволі сів, немов прагнучи, щоб цього ніхто не побачив. Либонь, щоб заспокоїтись, він знов узяв до рук зошита.

– Не допоможе, – не вгавав К., – навіть ваш зошит, пане слідчий, потвердить мої слова. – Задоволений, що серед цього чужого збориська лунає лише його тихий голос, К., не соромлячись, навіть зважився забрати зошит у слідчого і, мов гидуючи ним, підняти його за один середній аркуш, тож по обидва боки звисали дрібно списані засмальцьовані, пожовклі на краях сторінки. – Це акти слідчого, – пояснив К. і пустив зошит на стіл. – Пане слідчий, спокійно читайте собі далі, я й справді не боюся цієї книги провин, хоча вона мені недоступна, я можу лише торкнутися її двома пучками, але до рук не братиму.

Слідчий схопив зошита, який упав на стіл, трохи опорядив його і знову заходився читати, і така поведінка свідчила про його крайнє приниження, – принаймні саме так її можна було тлумачити.

Поприкипавши очима до К., люди в першому ряду мали такі напружені обличчя, що він якусь мить приглядався до них. Там стояли самі літні чоловіки, дехто навіть із сивою бородою. Може, саме їм належить вирішальне слово, може, вони спроможні вплинути на всі збори, що, зацікавившись після слів К., навіть не ворухнулися, побачивши, як принижено слідчого?

– Те, що зі мною сталося, – провадив К. далі вже трохи тихішим голосом, знову придивляючись до облич першого ряду, трохи стривожених його попередніми словами, – те, що зі мною сталося, – лише поодинокий, отже, цілком незначущий випадок, і я ним не дуже й переймаюсь, але він засвідчує, що такі процеси порушено проти багатьох людей. Ось через те я й тут, а не тому, що скоїв щось лихе.

К. мимоволі підвищив голос. Десь у залі хтось підняв руки догори, заляскав і крикнув: «Браво! А чом би й ні? Браво! Іще раз браво!» У передньому ряду старі подекуди похапалися за бороди, але ніхто не обернувся на той крик. Навіть К. не надавав йому ваги, дарма що трохи звеселився духом: тепер він уже не вважав за доконечне, щоб усі його схвалювали; його задовольняло, що спільнота почала замислюватись над справою, а він сам уряди-годи спромагався когось переконати і обернути на свого прихильника.

– Я не хочу переконати вас своєю красномовністю, – озвався К. по цих роздумах, – бо я навряд чи й спроможусь на таке. Пан слідчий і справді говорить набагато краще за мене, ораторський хист – складова його фаху. Я прагну лише прилюдного обговорення того неладу, що з'явився серед нашого суспільства. Ось послухайте: днів десять тому мене заарештували, з того арешту я можу тільки посміятись, але тут ідеться не про це. Вранці мене заскочили ще в ліжку, можливо, – а зі слів слідчого випливає, що це річ імовірна, – й справді був наказ заарештувати якогось маляра, такого ж невинного, як і я, але ж обрали мене. У сусідній кімнаті сиділи два здоровила-вартові. Якби я навіть був небезпечний грабіжник, годі було б ужити ще суворіших заходів. До того ж ті вартіві були деморалізована потолоч, вони протуркали мені вуха балачками, хотіли, аби я дав їм хабара, брехнею намагалися виманити в мене білизну та одяг, вимагали грошей, щоб нібито принести мені сніданок, а мій власний сніданок без усякого сорому з'їли перед моїми очима. Але це ще не все. Інспектор повів мене до третьої кімнати. У тій кімнаті жила дама, яку я дуже шаную, і я мусив дивитись, як через мене, але не внаслідок моєї провини та кімната стала певною мірою занечищена, бо туди вдерлися варта та інспектор. Було важко зберегти спокій у тій ситуації. Мені, проте, пощастило, і я абсолютно спокійно запитав інспектора, – якби він був тут, то потвердив би, – чому мене заарештовано. І що ж мені відповів той інспектор, – я й досі бачу, як оте втілення найбезглуздішої чванькуватості сидить на стільці тієї дами? Панове, він, власне, нічого не відповів, може, нічогісінько й не знав, а просто заарештував мене й задовольнився тим. Він навіть утнув іще одну дурницю, привівши до кімнати тієї дами трьох дрібних службовців мого банку, які заходилися мацати й перевертати

фотографії, власність тієї дами. Звісно, присутність тих службовців мала певну мету, вони, як і моя квартирна господиня та її служниця, мали рознести чутки про мій арешт, прилюдно спаплюжити мою особу, а надто – захитати мое становище в банку. Але нічого з того не вийшло, вони не доскочили свого ні на дрібку, навіть моя квартирна господиня, жінка без усяких претензій, – її ім'я я тут вимовлятиму з пошаною, її звати фрау Грубах, – навіть сама фрау Грубах спромоглася добачити, що такий арешт – не що інше, як спроба вивести на вулицю молодь, за якою нема достатнього нагляду. Кажу вам іще раз, це все завдало мені тільки прикрощів, я лише на хвилину відчув гнів, але хіба не могло тут бути ще тяжчих наслідків?

Коли К. замовк і подивився на незворушного слідчого, йому здалося, ніби той очима подав знак комусь серед натовпу. К. засміявся і сказав:

– Тут біля мене пан слідчий подає комусь із вас таємні знаки. Отже, серед вас є людя, якими можна керувати з цього помосту. Я не знаю, що мав означати цей знак – сигнал до шикання чи до оплесків, – і тому, зразу викривши цю нечесність, цілком усвідомлено зрікаюся наміру дізнатися його значення. Мені це все байдужісіньке, і я прилюдно уповноважую пана слідчого замість таємних знаків уголос віддавати накази своїм платним агентам, що стоять серед вас. Тож нехай він каже: «Шикайте!», а наступного разу: «Плещіть!»

Від збентеження або від нетерплячки слідчий зайорзав на стільці. Чоловік, який стояв позаду і з яким він розмовляв на початку, знову нахилився до нього, напевне, щоб покріпити його дух або дати неоціненну пораду. Між людьми в залі точилася тиха, проте жвава розмова. Обидві партії, що попервах начебто дотримувались абсолютно протилежних поглядів, збились до купи, дехто пальцем показував на К., дехто – на слідчого. Випари людських тіл обертались на гнітючу, густу імлу, що не давала змоги навіть роздивитися тих, хто стояв позаду. Надто дошкуляв той туман людям на галереї, вони були змушені, проте боязко, скося позираючи на слідчого, ледве чутно розпитувати решту учасників зборів, аби знати, що діється, їм відповідали так само тихо, прикриваючи рота рукою.

– Я вже закінчив, – сказав К. і вготив, оскільки не було дзвоника, кулаком по столу. Перелякавшись, слідчий та його дорадник миттю презирнулись. – Мені ця справа чужа, отже, про неї я можу говорити спокійно, а ви, якщо оце нібито правосуддя щось та важить для вас, вислухавши мене, матимете велику користь. Але обговорення моїх слів відкладіть, будь ласка, на потім, бо тепер я

не маю часу і скоро піду звідси.

Одразу залягла тиша, К. цілковито підкорив собі збори. Люди вже не перегукувались, як на початку, не чулося й схвальних оплесків, хоча, здається, публіка схилилась на його бік або принаймні от-от мала схилитись.

– Нема жодного сумніву, – тихо заговорив К., бо його тішило напружене чекання всіх зборів, хоча серед тієї тиші чувся якийсь шум, збудливий, наче радісне схвалення, – нема жодного сумніву, що за всіма словами цього слідчого, а в моєму випадку ще й за арештом та сьогоднішнім розслідуванням, криється якась широка організація. Організація, яка не тільки наймає вартових, що їх можна підкупити, дурнуватих інспекторів та слідчих, які в найкращому разі скромні, а ще й утримує суддів високого і найвищого рангу, залучаючи необхідну їм численну юрбу слуг, писарів, жандармів та решту допоміжних сил, може, навіть, не побоюся вимовити слово, катів. І, шановні добродіи, який же сенс має ця широка організація? її створено, щоб заарештовувати невинних і порушувати проти них безглузду, а здебільшого, як і в моєму випадку, безрезультатну судову справу. Тож як можна за отакої безглуздості всіх заходів уникнути найтяжчої корупції службовців? Це неможлива річ, навіть найправедніший суддя не наведе тут ладу. Через те й прагнуть охоронці здерти з заарештованих останню одежину, через те й удирається інспектор до чужих помешкань, через те й не вислуховують невинних, а принижують їх перед усіма зборами. Вартові розводяться про якісь комори, куди складають майно заарештованих, але я хотів би подивитись на ті комори, де гние так тяжко зароблене добро заарештованих, якщо його ще не розікрала злодійкувата обслуга.

У кінці зали хтось зойкнув, К. замовк і прикрив очі рукою, аби роздивитися, що там, бо білуватий туманець, омийтий каламутним світлом, що сіялося з вікон, сліпуче полискував. Здається, там щось сталося з пралею, її, як вона ще тільки заходила до зали, К. одразу вважав за перешкоду. Годі було дізнатися, винна вона чи невинна, К. тільки бачив, що якийсь чоловік затяг її в куток за дверима й притис до себе. Проте зойкнула не вона, а чоловік, що дивився на стелю, широко роззявивши рота. Навколо них утворилося невеличке коло, найближчі слухачі з галереї, здається, тішилися, що ту поважну тишу, яка завдяки К. запанувала на зборах, порушено таким чином. Корячись першому враженню, К. хотів підбігти туди, гадаючи, ніби всі мають бути зацікавлені, щоб відновити лад і принаймні вивести оте двійко з зали, проте перші ряди перед ним навіть не ворухнулись, ніхто не посунувся, ніхто не дав К. дороги. Навпаки, його затримали, старі вчепилися йому в руки, чиясь рука – К. не мав часу обернутись – схопила його

ззаду за комір. К., власне, вже й не думав про тих двох, – адже тепер обмежують його особисту свободу, справді вірять, що він заарештований, – і він, ні на кого не зважаючи, зіскочив з помосту. Тепер він віч у віч зіткнувся з натовпом. Невже він не роздивився тих людей? Невже він приписав своїм словам завелику силу? Невже він усе переплутав, поки виголошував промову, а тепер, як дійшло до висновків, упивається тією плутаниною? Що за обличчя навколо нього! Малі чорні очиці перелякано бігають, щоки пообвисали, мов у п'яниць, довгі бороди жорсткі та ріденькі, тож як схопити за них, волосся й нема – тільки затиснутий кулак. А під бородами, – для К. то було справжнє відкриття, – полискують на комірцях різноманітні за формою та барвою нашивки. Скільки око сягало, ті нашивки мав кожен. Усі належали до одного гурту, ділячись про людське око на праву та ліву партію, а коли К. зненацька обернувся, то побачив такі самі нашивки на комірі слідчого, що, склавши руки, спокійно приглядався до зали.

– Отже, – закричав К., здіймаючи руку догори, бо несподіване відкриття потребувало розголосу, – ви всі, як я бачу, службовці, ви та скорумпована згряя, яку я критикував, вас зігнано сюди як слухачів та шпигунів, поділено начебто на партію, щоб одна плескала, аби випробувати мене, ви прагнули подивитись, як спокушають невинного! Ні, ви прийшли сюди не даремно, сподіваюсь, ви або плекали думку, що комусь із вас доручать стати на захист невинного, або, – пусти, бо вдарю! – крикнув К. котромусь стариганеві, що трусився всім тілом і надто близько підступив до нього, – або таки справді чогось навчилися. Отже, бажаю вам щастя у вашій кар'єрі! – К. притьмом схопив капелюха скраю на столі й серед загальної тиші, що, хай там як, свідчила про цілковиту несподіванку, став тиснутись до виходу. Однак слідчий виявився ще проворнішим, бо вже чекав його під дверима.

– Хвилиночку! – мовив він. К. зупинився, проте дививсь не на слідчого, а на двері, які вже тримав за ручку. – Я хочу звернути вашу увагу, – провадив далі слідчий, – що сьогодні – ви, певне, ще й не усвідомили цього – ви позбавили себе тієї переваги, яку майже завжди надає заарештованому допит.

К., не повертаючи голови, засміявся.

– Ганчірко! – гукнув він. – Я дарую вам усі допити! – Відчинив двері і збіг сходами вниз. Позаду загомоніло, неначе розкуте, зборисько, певне, обговорюючи, мов студенти, все бачене й чує.

Розділ 3

У порожній залі засідань. Студент. Канцелярія суду

Увесь наступний тиждень К. щодня чекав нового повідомлення, він не йняв віри, що його відмову ставати на допит сприйняли так буквально, і коли у суботу ввечері йому так і не принесли сподіваної звістки, К. подумав, ніби його, припускаючи, що він здогадається, запрошено до того самого будинку на ту саму годину. В неділю К. знову пішов туди, цього разу вже не плутаючись на сходах та в коридорах, дехто з пожилців, упізнавши його, привітався з ним біля своїх дверей, але К. не мав потреби розпитувати й хутко піднявся до потрібних дверей. На його стукіт двері одразу відчинили, і К., не дуже придивляючись до знайомої жінки, що зупинилась коло дверей, хотів іти до сусідньої кімнати.

- Сьогодні нема засідання, - сказала жінка.

- Як це нема засідання? - запитав К., не ймучи віри. Проте жінка переконала його, широко розчахнувши двері. Зала справді була порожня і через те здавалась іще злиденніша, ніж минулої неділі. На столі, що й тепер стояв на помості, лежало кілька книжок.

- Можна подивитися книжки? - запитав К., і не тому, що зацікавився, а тому, що прагнув бодай трохи виправдати свій недоречний прихід.

- Ні, - не дозволила жінка і знову зачинила двері. - Не можна, книжки належать слідчому.

- Ага, - кивнув головою К., - напевне, то кодекси законів, а природа цього правосуддя така, що судять не просто невинну людину, а ще й необізнану.

- Так і треба, - відказала жінка, не зрозумівши його як слід.

- Ну, тоді я піду, - зітхнув К.

- А слідчому щось переказати? - запитала жінка.

- Ви його знаєте? - здивувався К.

- Звісно, мій чоловік служить при суді.

Аж тепер зауважив К., що кімната, в якій минулого разу стояв тільки шапник, тепер перетворилась на цілком обставлене помешкання. Жінка помітила його подив і пояснила:

- Так, ми тут живемо безкоштовно, проте в дні засідань мусимо звільняти кімнату. Посада мого чоловіка пов'язана з багатьма невигодами.

- Мене дивує не так кімната, - лихим оком подивився К., - як те, що ви одружені.

- Ви, певне, натякаєте на ту оказію на останньому засіданні, що урвала вашу промову? - спитала жінка.

- Авжеж, - заквапився говорити К., - сьогодні все вже минуло й майже забулось, але тоді я був страшенно розгнівався. А тепер я ще чую, що ви заміжня жінка.

- Те, що ваша промова урвалася, вам анітрохи не зашкодило. Після того про вас однаково говорили дуже неприхильно.

- Може, й так, - кивнув К., - але це не зменшує вашої провини.

- А от мені прощають геть усі, хто знайомий зі мною ближче, - пояснювала жінка, - бо той, хто обняв мене тоді, віддавна переслідує мене. Я, може, загалом і неприваблива, але він завжди мене жадає. Тут від нього нема як відборонитись, навіть мій чоловік уже змирився: якщо він не хоче втратити своєї посади, то мусить терпіти, бо той нахаба - студент і з часом може здобути велику владу. Він завжди чіпляється до мене, а перед тим, як ви прийшли, саме пішов кудись.

- Бачу, тут усюди діється казна-що, - мовив К., - я навіть не дивуюсь.

- Ви хочете змінити тут щось на краще? - повільно запитала жінка, пильно придивляючись до К., немов казала те, що могло стати небезпечним як для неї, так і для нього. - Для себе я зробила такий висновок ще з вашої промови, вона мені дуже сподобалась. Я чула, правда, тільки частину, бо початок пропустила, а

під кінець лежала зі студентом на підлозі. Тут так гидко, – додала вона після паузи, беручи К. за руку. – Ви вірите, що вам пощастить змінити щось на краще?

К. засміявся і трохи поворушив рукою, відчуваючи її м'які пальці:

– Власне, я не збиравсь, як ви кажете, міняти тут щось на краще, і якби ви, скажімо, розповіли про це слідчому, вас би висміяли, а то й покарали. Звичайно, з власної волі я й справді не втручався б у ці справи, потреба вдосконалити правосуддя ніколи не заважала б мені спати. Але через те, що мене нібито заарештовано, – а мене справді заарештовано, – я був змушений говорити про такі речі, щоправда, задля себе самого. Якщо я при цьому зможу стати в пригоді ще й вам, то, звісно, робитиму це з охотою. Не з самої любові до ближнього, а й тому, що ви теж спроможні допомогти мені.

– Як я вам допоможу? – запитала жінка.

– Покажете мені, наприклад, книжки, що лежать там на столі.

– Та певне ж! – гукнула жінка і якнайшвидше потягла К. за собою. То були старі, пошарпані книжки, одна майже роздерта посередині палітурка трималась на самих нитках.

– Яке тут усе брудне, – похитав головою К., а жінка, піднявши фартух, проворним рухом бодай змела порошок із книжок, перше ніж К. доступився до них. К. розгорнув верхню книжку, показався непристойний малюнок. Голі чоловік та жінка сиділи на канапі, про задум художника неважко було здогадатись, але його невправність була така разюча, що на малюнку можна було добачити лише дві надміру натуралістичні постаті, які сиділи занадто прямо, а внаслідок порушення перспективи були обернені мало не в різні боки. К. далі й не гортав, а подививсь на титульний аркуш другої книжки, то був роман із назвою «Нещастя, яких зазнала Грета від свого чоловіка Ганса».

– Отакої, то оце ті кодекси законів, які мають отут вивчати? – обурився К. – І це ці люди судитимуть мене?

– Я допоможу вам, – озвалася жінка. – Хочете?

– А ви справді годні допомогти, не накликавши на себе небезпеки? Ви ж перед тим казали, що ваш чоловік дуже залежний від начальства.

– Я однаково хочу допомогти вам, – не відступала жінка. – Ходімо, нам треба поговорити. Про небезпеку не кажіть мені нічого, я боюся небезпек тільки там, де хочу їх боятися. Ходімо. – Жінка показала на поміст і попросила К. сісти поруч з нею на сходинку. – У вас дуже гарні карі очі, – зазираючи знизу в обличчя К., сказала вона йому, як вони посідали. – Мені теж казали, що в мене гарні очі, але ваші набагато гарніші. А втім, ви мені сподобались одразу, як прийшли сюди вперше. Саме через вас я потім зайшла до зали засідань, чого раніше ніколи не робила, почасти мені навіть заборонено заходити до зали.

Ось воно що, думав К., вона сама пристає до мене, вона така ж зіпсута, як і всі тут навколо. їй, зрозуміло, вже набрид судовий службовець, і через те вона лізе зі своїми компліментами про очі до першого-ліпшого незнайомця. І К. мовчки підвівся, неначе висловив свої думки вголос, отже, й пояснив жінці свою поведінку.

– Я не вірю у вашу спроможність допомогти мені, – сказав він, – бо для справжньої допомоги треба мати зв'язки з судовиками високого рангу. А ви, звичайно, знаєте тільки дрібних судовців, що тиняються тут цілими юрбами. їх ви, звісно, знаєте надто добре і чималого можете добитися від них, тут я не сумніваюсь, але навіть найбільше, чого вам пощастить досягнути, абсолютно не вплине на остаточний результат процесу. А ви при цьому втратите кількох друзів. Такого я не хочу. Тож і далі ставтесь до тих людей, як і досі, бо, як на мене, таке поводження – це ваша внутрішня потреба. Я кажу це не без певного жалю, бо, аби хоч якось відповісти на ваш комплімент, ви мені теж дуже подобаєтесь, надто тепер, коли так сумно дивитесь на мене, дарма що журитись у вас немає причини. Ви належите до суспільства, з яким я мушу боротися, проте добре почуваетесь у ньому, ви навіть кохаєте студента, а якщо не кохаєте, то принаймні він вам миліший за чоловіка. З ваших слів здогадатись про це не важко.

– Ні, – скрикнула жінка, – посидьте! – і схопила К. за руку, якої він не встиг швиденько відсмикнути. – Вам не можна отак тікати, ви не повинні йти з хибною думкою про мене! Навіть якщо я справді така безвартісна, невже ви не зласкавитесь і не побудете зі мною ще хвилинку?

– Ви не так зрозуміли мене, – мовив, знову сідаючи, К., – якщо ви справді прагнете, щоб я залишивсь, я охоче побуду з вами, я маю час: адже прийшов сюди, сподіваючись, що буде слухання справи. А щодо того, що я казав, то я тільки попрошу вас не втручатися задля мене в мій процес. А якщо вам раптом спаде на гадку, ніби мені байдужісінько, чим скінчиться процес, і я лише поглузую з вироку, то й тоді ви не повинні ображатися. Це, звісно, якщо процес узагалі матиме якийсь кінець, у чому я дуже сумніваюсь. Я скорше вірю, що через ледачість та забудькуватість судовців, а то й унаслідок їхнього страху процес уже припинився або припиниться десь найближчим часом. А проте може виявитись, що, сподіваючись великого хабара, процес про людське око вестимуть далі, але, і в цьому я запевняю вже сьогодні, марно, бо хабарів я нікому не даю. Мене б дуже потішило, якби слідчому або ще комусь, хто швидко поширює важливі звістки, ви повідомили, що я ніколи, навіть коли вдадуться до хитрощів, на які та пан-ва така вигадлива, не відступлюся й не даватиму хабарів. Усі їхні зусилля будуть марні, ви так прямо й скажіть ім. А втім, вони, певне, й самі вже збагнули, та навіть як не збагнули, мені, власне, байдуже, дізнаються вони тепер про це чи ні. Отже, ті добродії матимуть менше клопоту, щоправда, і я уникну деяких прикрих обов'язків, але я б радо взяв їх на себе, якби знав, що кожен з них – це ще й удар по суддях. І я дбатиму, щоб і справді так було. Ви, здається, казали, ніби знаєте слідчого?

– Звичайно, – відповіла жінка, – саме про нього я й подумала спершу, пропонуючи вам допомогу. Я не знала, що він – тільки дрібний суд овець, але, коли ви так кажете, може, це й правда. І все-таки я впевнена, що рапорт, який він посилає нагору, має якийсь вплив. А він пише довжелезні рапорти. Ви казали, нібито судовці ледачі, – не всі, звичайно, цей слідчий зовсім не ледар, він пише дуже багато. Скажімо, минулої неділі засідання тривало аж до вечора. Всі розійшлися, проте слідчий сидів у залі, я мусила принести йому лампу, в нас лиш одна маленька гасова лампа, але він задовольнився нею й одразу взявся писати. Тим часом повернувся й мій чоловік, що якраз тієї неділі мав вихідний, ми поперетягали меблі, знову обставили нашу кімнату, потім поприходили сусіди, ми трохи побазікали при свічці, – одне слово, геть забули про слідчого й полягали спати. Раптом серед ночі, а була, певне, вже глупа ніч, я прокидаюсь, біля ліжка стоїть слідчий і прикриває лампу рукою, щоб вона не світила на чоловіка, то була непотрібна осторога, мій чоловік так міцно спить, що його й світло не розбудить. Я так перелякалася, що мало не зойкнула, але слідчий був дуже люб'язний, нагадав, щоб я була обережна, шепнув, що вже все написав, повертає мені лампу й ніколи не забуде миті, коли побачив мене сонну в ліжку. Цим усім я хотіла тільки сказати, що слідчий справді пише багато рапортів, надто про вас, бо, зрозуміло, ваш допит становив головну частину недільного

засідання. Такі довгі рапорти аж ніяк не можуть бути безвартісні. Крім того, з цього випадку ви зрозуміли, що слідчий залицяється до мене і що саме тепер, у перші хвилини, – а він, певне, взагалі тільки тієї ночі мене помітив, – я можу мати на нього великий вплив. До речі, я маю ще один доказ його великої прихильності до мене. Вчора через студента, – а він йому дуже довіряє, то його молодший колега, – слідчий подарував мені шовкові панчохи, начебто за те, що я прибираю в залі засідань, але це тільки привід, та робота – це ж мій обов'язок, і за неї мій чоловік дістає платню. Ось подивіться, які гарні панчохи, – жінка випростала ноги, підбрала до колін сукню і теж задивилась на подарунок. – Панчохи гарні, хоч занадто тонкі й для мене вони не годяться.

Жінка раптом замовкла, поклала долоню на руку К., немов хотіла заспокоїти його, й зашепотіла:

– Тихо, на нас дивиться Бертольд.

К. поволі підвів голову. У дверях зали засідань зупинився молодик; миршавий і кривоногий, він намагався надати собі гідності куцою та ріденькою рудою борідкою і ненастанно ворушив її пальцем. К. із цікавістю придивився до студента, що вивчав таємничу юриспруденцію, він уперше бачив такого студента-правника, так би мовити, в натурі і теж подумав, що той може доскочити колись найвищих судових посад. Натомість студент, либонь, навіть уваги не звернув на К. і тільки одним пальцем, витягти його на мить з бороди, поманив жінку й пішов до вікна. Жінка нахилилась до К. й прошепотіла:

– Благаю вас, не сердьтеся і не думайте нічого поганого про мене, я мушу тепер іти до нього, до цього бридкого виродка, ви тільки подивіться, які в нього ноги криві. Але я одразу повернусь і тоді піду з вами, якщо візьмете мене, піду куди захочете, ви зможете робити зі мною що завгодно, я буду щаслива не повертатися сюди якомога довше, а найкраще – ніколи.

Жінка ще погладила К. руку, скочила на ноги й побігла до вікна. К. несамохіть іще намацував у порожнечі її руку. Жінка й справді вабила його, і, попри всі свої роздуми, він не бачив жодної поважної причини, чому йому не треба піддаватися звабі. Легеньке заперечення, мовляв, та жінка наставляє йому пастку, щоб полегшити суд над ним, К. відкинув без труднощів. Як вона може його піймати? Хіба він і досі не має такої свободи, що міг би розтрити весь апарат правосуддя, – принаймні ту його частину, що опікується ним? Хіба він не може бодай трохи покладатись на себе самого? До того ж її пропозиція допомогти

звучала щиро, можливо, така допомога ще придасться, і, певне, нема кращого способу помститися слідчому та його поплічникам, як відібрати в нього цю жінку й самому розкошувати нею. І тоді може виявиться, що слідчий, з тяжкою мукою написавши неправдиві рапорти про К., побачить серед ночі, що ліжко цієї жінки порожне. А порожне тому, що вона належить К., ця пишна, зграбна, гаряча жінка, що стоїть біля вікна в темній сукні з грубої важкої тканини, взагалі належить тільки К.

Коли К. позбувся отак сумнівів щодо жінки, тиха розмова коло вікна видалася йому задовгою, він спершу щиколотками постукав по помосту, а потім ударив кулаком.

Студент через плече жінки мигцем подивився на К., про те розмови не припинив, навпаки, ще тісніше пригорнувся до жінки і обняв її. Вона, начебто уважно слухаючи його, низько схилила голову, а він, майже не сповільнюючи мови, з вилясками цілував їй нахилену шию. К. добачив у цьому potwierдження тиранічної влади, що її, як скаржилася жінка, має над нею цей студент, отож він підвівся й заходив по кімнаті. Скоса позираючи на студента, він метикував, як найшвидше можна спровадити його, тож, К. було тільки на руку, коли студент, вочевидь роздратований отим вештанням по кімнаті, що згодом обернулось на гучне тупотіння, зауважив:

– Якщо вам не стає терпцю, йдіть собі. Ви вже давно мали вийти звідси, тут ви нікому не потрібні. Ви мали забратися ще тоді, як я ступив до кімнати, і то якнайшвидше.

У цьому зауваженні могла б вилитись уся насилу тамована лють, проте в ньому відчувалася ще й пиха майбутнього судовця, що звертається до нелюбого йому звинуваченого. К. зупинився близько від студента й засміявся:

– Мені й справді уривається терпець, але моя нетерплячка найшвидше мине тоді, як ви заберетеся звідси. А якщо, може, ви прийшли сюди, аби вчитись, – я чув, ніби ви студент, – я вам охоче поступлюся місцем і підю з цією жінкою. А втім, вам іще довго треба вчитись, аби стати суддею. Вашого правосуддя я до пуття й не розумію, але, гадаю, самими брутальними словами, що їх ви, до речі, навчились уживати без усякого сорому, суду вже не відбудеш.

– Не годилося залишати йому такої свободи пересувань, – сказав студент, немов прагнучи пояснити жінці, чому К. удається до образ, – то була помилка. Я вже казав про це слідчому. Треба було між допитами принаймні не випускати його з кімнати. Слідчого інколи дуже важко збагнути.

– Пусті балачки, – сказав К. і простяг руку до жінки, – ходімо.

– Ах так! – здивувався студент. – Ні, вона вам не дістанеться, – і з силою, якої годі було навіть сподіватися від нього, підхопив жінку на одну руку й, ніжно позираючи на неї, зігнувши спину, побіг до дверей. Не можна було не помітити, що студент трохи боїться К., але таки наважився ще й дратувати його, бо вільною рукою гладив і м'яв плече жінки. К. пробіг кілька ступнів поряд з ним, ладний схопити його, а якщо доведеться, то й задушити, аж тут озвалася жінка:

– Це нічого не дасть, слідчий звелів мене привести, я не можу піти з вами, цей малий виродок, – тут вона провела рукою по студентовому обличчю, – цей малий виродок мене не відпустить.

– І ви не хочете, щоб я вас визволив? – закричав К. і схопив студента за плече, той спробував зубами хапнути його руку.

– Ні! – закричала жінка, двома руками відбороняючись від К. – Ні, тільки не це, що ви собі надумали! Це стало б моєю згубою. Пустіть його, будь ласка, пустіть! Він тільки виконує наказ слідчого й веде мене до нього.

– То нехай біжить, а вас я вже не хочу бачити! – гнівно й розчаровано прокричав К., так стусонувши студента межі плечі, що той аж спіткнувся, але тієї ж миті, тішачись, що не впав, іще вище підскочив зі своєю ношею. К. неквапом ішов за ними, збагнувши, що це його перша безперечна поразка, якої він зазнав від судовців. Не було, звичайно, причини тривожитись через це, він зазнав поразки тільки тому, що прагнув боротьби. Якби він сидів удома й жив собі, як завжди, то був би в тисячу разів вищий від цих людей і кожного розчавив би на своєму шляху. І К. став уявляти собі найкумедніші сцени, що сталися б, скажімо, якби цей нікчема-студент, цей набундючений хлопчисько, горбатий бородань, став навколішки перед ліжком Ельзи і, склавши руки, благав її ласки. К. так сподобалася ця уявна картина, що він вирішив, якщо бодай коли-небудь трапиться сприятлива нагода, повести студента до Ельзи.

Із цікавості К. підбіг до дверей, йому кортіло подивитись, куди понесуть жінку, студент навряд чи й на вулиці нестиме її на руці. Виявилось, що дорога набагато коротша. Якраз навпроти квартири починалися вузькі дерев'яні східці, що вели, напевне, на горище, східці завертали, тож краю не було видно. Тими східцями студент поніс жінку нагору, він уже ледве ступав ногами і важко, аж стогнучи, дихав: біг таки знесилив його. Жінка рукою привітала згори К. і спробувала, зводячи та розводячи плечі, показати, що вона не винна в цьому викраденні, проте великого жалю в її рухах не відчувалося. К. дививсь незворушно, мов чужий, він не хотів виказати ні свого розчарування, ні того, що йому так легко притлумити його.

Ті двоє вже зникли, а К. і далі стояв на порозі. Тож, напевне, жінка не тільки обдурила його, а й, сказавши, що її понесли до слідчого, ще й набрехала. Хіба слідчий сидітиме й чекатиме її на горищі? Дерев'яні східці, хоч скільки дивився на них К., нічого не пояснювали. Аж тут коло першої сходинки К. помітив невеличкий папірець, підступив ближче й побачив, що на ньому дитячою невправною рукою написано: «Вхід до канцелярії суду». Тож канцелярія суду тут, на горищі зданого в оренду будинку? Виходить, це установа, до якої навряд чи можна ставитися поважно, і звинувачений міг тішитись, уявляючи, як мало грошей має у своєму розпорядженні суд, коли розмістив свою канцелярію там, де орендатори житла, що й самі становлять найзлиденніший прошарок, звалюють непотрібний мотлох. А втім, не треба відкидати й можливості, що суд має досить грошей, але судовики розкрадають їх і не вживають на потреби судочинства. Зіпершись на свій дотеперішній досвід, К. уважав, що ця можливість дуже ймовірна; щоправда, такий занепад правосуддя принизливий для звинуваченого, хоча, звісно, меншою мірою, ніж злиденність суду. Аж тепер тільки К. зрозумів, що під час першого допиту звинуваченого соромляться запросити на горище, і через те його слухали в приватному помешканні. Тож яке становище посідає К., якщо порівняти його з суддею, що сидить на горищі: в банку К. займає великий кабінет із передпокоем, крізь величезне вікно він може дивитися на майдан, де невпинно сновигає юрба! А втім, він не має там побічних прибутків, бо не бере хабарів і нічого не розкрадає, там служник не принесе йому до кабінету жінку на руці. Але таких вигод, принаймні в цьому житті, К. волів би зректися.

К. стояв перед клаптиком паперу, аж тут на поріг ступив якийсь чоловік, що крізь відчинені двері зазирнув до житлової кімнати, звідки можна було побачити й залу засідань, і зрештою запитав К., чи той не бачив тут недавно однієї жінки.

– Ви суд овець, так? – запитав К.

– Атож, – відповів чоловік. – Ага, ви звинувачений К., тепер я впізнав вас, ласкаво прошу заходити, – і він простяг К. руку, чого той аж ніяк не сподівався. – Сьогодні, правда, засідання нема, – додав згодом суд овець, побачивши, що К. мовчить.

– Знаю, – відповів К. і став придивлятися до цивільного одягу судовця: поряд із звичайними гудзиками були пришиті два позолочені, зрізані, напевне, зі старої офіцерської шинелі: тільки вони й засвідчували належність цього чоловіка до судового прошарку.

– Десь хвилину тому я розмовляв із вашою дружиною. Тепер її тут нема. Студент забрав її до кімнати слідчого.

– Бачите, – заходився пояснювати суд овець, – її завжди забирають від мене. Сьогодні неділя, мій неробочий день, але ж, щоб мене викурити звідси, мені звеліли переказати якесь геть непотрібне повідомлення. Йти, щоправда, не дуже далеко, тож я мав надію, що, як покваплюсь, іще вчасно повернуся. Отже, я біг щодуху, прокричав урядовцеві, до якого мене послано, оте повідомлення в прочинені двері, і мені так забивало дух, що він навряд чи й зрозумів мене, потім побіг назад, але студент виявився меткіший, його дорога була, зрештою, коротша, йому досить лише збігти сходами. Якби я не був такий залежний, я б уже давно розквацяв того студента на оцій стіні. Отут, біля цього папірця. Я мріяв про це вже не раз. Ось він прибитий трохи вище від підлоги, руки розведені, пальці розчепірені, криві ноги вигинаються, немов колесо, і всюди навколо плями крові. Але досі це була тільки мрія.

– А що, більше нічим зарадити не можна? – сміючись, запитав К.

– Не знаю, – відповів судовець. – А він тепер став іще паскудніший, досі він забирав її тільки до себе, а тепер водить її, – власне, цього я давно сподівався, – ще й до слідчого.

– А ваша дружина тут зовсім невинна? – присилував себе запитати К., бо навіть йому цієї миті страшенно допікали ревності.

– Де там, – зітхнув службовець, – її провина якнайбільша. Вона сама чіпляється йому на шию. Ну, а той уганяє за кожною жінкою. Лиш у цьому будинку є п'ять квартир, куди він пробрався, але його звідти викинули. А втім, моя дружина найгарніша на весь будинок, проте саме я не маю права боронитися.

– Якщо така ситуація, тут і справді нічим не зарадиш, – погодився К.

– Чого ж це не зарадиш? – здивувався судовець. – Треба тому студентові, як приставатиме до моєї дружини, – а він таки боягуз, – бодай раз добряче натовкти боки, щоб він уже й не дивився на неї. Але я не смію його бити, і ніхто не зробить мені цієї ласки, кожен боїться його влади. На це здатний тільки такий чоловік, як ви.

– Чого саме я? – вразився К.

– Бо ви звинувачені, – пояснив судовець.

– Так, – кивнув К., – але мені тим паче треба боятися, що він, навіть якщо, можливо, не вплине на результат процесу, має, напевне, вплив на попереднє розслідування.

– Звичайно, – кивнув судовець, немов слова К. збігалися з його власною думкою. – А в нас тут, як правило, безрезультатних процесів не буває.

– Я теж такої думки, – признався К., – але це аж ніяк мені не зашкодить при нагоді таки взятися за студента.

– Я був би вам дуже вдячний, – трохи офіційно сказав судовець, здається, він, власне, й не вірив у здійсненність свого найпотаємнішого бажання.

– Можливо, – говорив далі К., – годиться віддухопелити ще декого з судовців, а то й усіх гамузом.

– Так-так, – кивав головою судовець, немов ішлося про очевидні речі. Потім подивився на К. з довірою, що її попри всю його приязність досі не відчувалося, й додав: – У нас завжди виникають якісь бунти. – Але тема, либонь, трохи збентежила його, бо він урвав її словами: – А тепер мені треба подати рапорт до

канцелярії. Ви підете зі мною?

- А що я там робитиму? - запитав К.

- Побачите канцелярію. Там на вас ніхто й уваги не зверне.

- А чи варто її дивитися? - завагався К., дарма що йому дуже кортіло піти туди.

- Бачите, - взявся пояснювати судовець, - я гадаю, вона вас зацікавить.

- Добре, - наважився врешті К., - я піду з вами. - І швидше за судовця збіг східцями вгору.

Заходячи, К. мало не заорав носом, бо за дверима була ще одна сходинка.

- А на відвідувачів тут не дуже зважають, - зауважив він.

- Тут на них узагалі не зважають, - поправив судовець. - Ви лиш погляньте, яка тут почекальня.

Перед очима тягся довгий коридор, нековирні двері обабіч провадили до окремих комірчин горища. Світло не потрапляло безпосередньо в коридор, але й темряви не було, бо чимало комірчин замість суцільних дерев'яних перегородок з боку коридора мали тільки дерев'яні каркаси, що, проте, сягали аж до покрівлі. Через ці каркаси сіялось трохи світла, можна було побачити, як за столами сидять та пишуть поодинокі судовці, дехто, правда, підступив до каркаса й крізь його діри споглядав людей у коридорі. Напевне, через те, що неділя, людей прийшло небагато. Вони видавались жалюгідними й сиділи майже на однаковій відстані одне від одного на двох рядах довгих дерев'яних лав, що стояли під стінами. Мало не всі були абияк одягнені, хоч, як судити з виразу облич, постави, форми борідки та багатьох навряд чи визначуваних точно дрібних рис, належали до вищих суспільних прошарків. Оскільки вішаків для одягу не було, всі, мабуть, наслідуючи одне одного, поставили капелюхи під лави. Побачивши К. та судовця, ті, що сиділи одразу коло дверей, посхоплювались для вітання, решта, побачивши це, подумала, що їм треба привітати прибульців, тож коли К. і судовець ішли коридором, люди підводились. Повністю вони, правда, не випростувались, а стояли згорбивши спину й зігнувши коліна, немов вуличні

жебраки. К. зачекав судовця, що йшов трохи позаду, і сказав:

– Які вони, певне, принижені!

– Атож, – кивнув головою суд овець, – це звинувачені, всі, кого ви тут бачите, – звинувачені.

– Справді? – здивувався К. – Тоді це мої колеги. – І він звернувся до найближчого з них, високого, худорлявого, майже сивого чоловіка: – Чого ви тут чекаєте? – запитав він увічливо.

Несподіване запитання збентежило відвідувача, і його безпорадність ще дужче посилювало те, що він скидався на досвідченого чоловіка, який добре знає людей та світ і в будь-якій іншій ситуації нізащо не розгубився б, не поступившись своїми здобутими в життєвій боротьбі перевагами над багатьма людьми. А тут, проте, він знітився й не знав, що відповісти на таке просте запитання, поглядав на решту чекальників, немов ті були зобов'язані підказати йому і ніхто не доб'ється від нього жодної відповіді, коли цієї підказки не буде. Проте надійшов судовець і сказав, аби заспокоїти і збадьорити того чоловіка:

– Пан лише запитав, чого ви чекаєте. Відповідайте. Уже знайомий, напевне, голос судовця подіяв краще:

– Я чекаю... – почав був чоловік і загнунвся. Він вочевидь обрав такий початок, щоб точно відповісти на запитання, але тепер не знав, що казати далі. Кілька чекальників підступили ближче, постававши навколо групи з трьох чоловіків, проте судовець наказав їм:

– Розходьтєся, відїйдїть, звільнїть прохїд.

Люди трохи позадкували, проте на свої попередні місця не повернулись. Тим часом чоловік, що його запитали, зосередився й відповів, навіть тихо засміявшись:

– Я вже місяць, як приніс деякі свідчення, пов'язані з моєю справою, і чекаю, поки їх приймуть.

– Здається, ви дуже переживаєте? – мовив К.

– Так, – кивнув головою чоловік, – адже це моя справа.

– Але не кожен такої думки, як ви, – сказав К., – бо я, наприклад, теж звинувачений, а проте, щоб і далі залишатися щасливим, ані свідчень жодних не даю, ані взагалі нічого не роблю для цього правосуддя. А по-вашому, це необхідна річ?

– Я точно не знаю, – збентежився знову чоловік; певне, йому здавалося, ніби К. з ним жартує, і через те, мабуть, він найрадніше, аби не скоїти нової помилки, слово в слово повторив би свою попередню відповідь, проте нетерплячий погляд К. змусив його висловитись коротше: – Щодо мене, то я приніс свідчення.

– То ви не вірите, що я звинувачений? – запитав К.

– Звичайно, вірю, – відповів чоловік і відступив трохи вбік, але його відповідь виказувала не віру, а страх.

– То ви мені не вірите? – знову запитав К. і, напевне, спровокований сумирністю чоловіка, схопив його за руку, немов намірявся силою втовкати йому оту віру. Він не завдав йому болю, а тільки легенько взяв за руку, але чоловік зарепетував, неначе К. хапав його не пучками, а розпеченими лещатами. Від цих сміховинних криків К. увірвався терпець: йому не вірять, що він звинувачений, – тим краще, його, можливо, тут уважають навіть за суддю. Тож на прощання К. стиснув бідолаху таки дужче, відіпхнув на лаву й пішов далі.

– Більшість звинувачених такі вразливі, – немов вибачався судовець. Позаду них майже всі чекальники скупчились навколо чоловіка, що вже припинив кричати, і, здається, докладно розпитували його, що сталося. К. побачив, як назустріч йому ступає охоронець, він одразу його впізнав, бо той мав шаблю, і її піхви, принаймні як свідчив колір, були алюмінієві. К. здивувався і навіть помацав їх рукою. Охоронець, прийшовши на крик, запитав, що сталося. Судовець спробував кількома словами заспокоїти його, але той пояснив, що він сам має в усьому пересвідчитись, відсалютував і квапливою, проте дрібною, скутою, напевне, подагрою, ходою, подибав далі.

К. уже не переймався ні охоронцем, ні людьми, що сиділи на лавах, надто коли десь посередині коридору з'явилась нагода повернути праворуч у якийсь позбавлений дверей отвір. К. запитав судовця, чи правильна ця дорога, той кивнув головою, і тільки тоді К. повернув. Йому вже набридло, що судовець неодмінно йде на один-два кроки позаду: адже принаймні тут може створитись враження, ніби його ведуть як заарештованого. Через те він часто зупинявся й чекав судовця, але той завжди залишався позаду. Зрештою К. заговорив, аби покласти край своєму неспокою:

- Ну, я вже побачив, як воно тут, і тепер хочу вийти.

- Ви ще не все бачили, - безневинно сказав йому судовець.

- А я й не хочу всього бачити, - заперечив К., що, власне, таки справді відчув утому, - я тепер хочу піти, де тут вихід?

- Ви що, вже заблукали? - здивувався судовець. - Верніться до рогу, а там повертайте праворуч і йдіть аж до дверей.

- Ходіть зі мною, - попросив К., - покажіть мені дорогу, бо я туди не потраплю, там так багато всіляких переходів.

- Тут тільки одна дорога, - майже з докором відказав судовець, - а я не можу піти з вами назад, бо мені треба подати рапорт, а через вас я згаяв чимало часу.

- Ходіть зі мною, - гострішим тоном повторив К., неначе зловив нарешті судовця на брехні.

- Не кричіть так, - зашепотів судовець, - тут усюди кабінети. - Якщо не хочете вертатися самі, пройдіть ще трохи зі мною або зачекайте тут, поки я подам рапорт, і я тоді залюбки піду з вами назад.

- Ні, ні, - затявся К., - я не чекатиму, ви повинні піти зі мною тепер. - К. іще не роздививсь як слід, де він опинився, аж тут одні з багатьох навколишніх дверей прочинились, і К. скинув туди очима. Вийшла дівчина, почувши, напевне, гучну розмову, й запитала:

– Чого вам треба?

Позаду неї в напівсутіні можна було добачити, як підходить іще й чоловік. К. глянув на судовця. Адже той запевняв, що на К. ніхто не зверне уваги, а тепер вийшло аж двоє, ще трохи – і збіжаться всі, доведеться пояснювати, чому він тут. Єдиною зрозумілою й прийнятною відповіддю була б та, що він звинувачений і хоче довідатись про дату наступного допиту, але саме такого пояснення К. не хотів давати, надто тому, що й воно не відповідало правді; К. прийшов сюди тільки з цікавості, але на таку причину тим паче не можна покликатись, бо ж як йому признаватися, що всередині ця судова установа така сама гидка, як і зовні? Виявляється, він не дурно пропонував зупинитися, йому не хотілося йти далі, бо й так остогидло все побачене; саме тепер у нього нема настрою розмовляти з високими судовиками, що можуть визирнути з кожних дверей; він хоче піти геть, щоправда, зі своїм судовцем, а як доведеться, то й самому.

Але безглузде мовчання К., певне, привернуло до себе увагу, бо і дівчина, і судовець дивились на нього так, немов от-от з ним станеться якесь велике перетворення, чого їм аж ніяк не можна прогавити. А в дверях уже стояв чоловік, К. бачив перед тим його здалеку, він міцно тримався за верхню частину одвірка низеньких дверей і, ставши навшпиньки, погойдувавсь, мов нетерплячий глядач. Дівчині попервах здалося, ніби причина такої дивної поведінки К. – невеличка кволість, тож вона принесла стільця й запитала:

– Може, сядете? – К. одразу сів і, аби краще триматись, ліктями зіперся на бильце. – Вам, певне, голова запаморочилась? – знову запитала дівчина.

К. бачив перед собою тільки її обличчя, де проступав той відбиток сили, що властивий багатьом жінкам у розквіті юної краси.

– Не переживайте, – заспокоювала К. дівчина, – тут немає нічого незвичайного, майже з кожним трапляються такі напади, коли він приходить сюди вперше. Ви тут уперше? Ну, тоді нема чого дивуватись. Сонце розпікає дах, нагріває крокви й бантини, а від нагрітого дерева повітря стає важке і задушливе. Тож для канцелярії це місце не дуже й добре, проте воно має і неабиякі переваги. Ну, а повітря, коли напливає багато люду, а таке трапляється майже щодня, стає просто нестерпним. А як узяти до уваги, що пожилці ще й білизну отут вивішують, – ніякі заборони не зараджують, – то вже й не дивно, чого це ви раптом мало не зомліли. Але, зрештою, до такого повітря звикають, і то швидко. Прийшовши сюди вдруге чи втретє, ви навряд чи й відчуєте, яке воно гнітюче.

Ну, вам уже краще?

К. нічого не відповів, йому було надто прикро, що через цю несподівану кволість до нього позбігалися люди, крім того, довідавшись про причину свого кепського стану, він почувався не краще, а навіть гірше. Дівчина одразу помітила таку зміну і, аби впустити свіжого повітря, взяла притулену до стіни ключку й відкрила нею невеличкий люк, що був якраз над головою К. і виходив у небо. Щоправда, з люка посипалося стільки сажі, що вона мусила миттю зачинити його і своєю хусточкою протерти К. руки, сам він був надто знесилений, щоб подбати про себе. К. б охоче посидів на стільці, щоб набратися сили й піти собі, і, безперечно, швидше б оклигав, якби ним менше клопоталися. Аж тут дівчина пояснила йому:

– Тут вам не можна залишатися, ви заважаєте рухові. – К. очима запитав її, якому рухові тут можна заважати. – Я проведу вас, як хочете, до кімнати для недужих. Допоможіть мені, будь ласка, – звернулася вона до чоловіка в дверях, що відразу підступив ближче.

Проте К. не хотілося до кімнати недужих, він якраз щосили намагався уникнути, щоб його вели далі, бо що далі його поведуть, то гірше йому ставатиме, і тому сказав:

– Ні, я вже можу йти, – і, розслаблений спокійним відпочинком на стільці, тремтячи звівся на ноги. Але стояти було несила. – Ноги не йдуть, – зітхнув він і, похитавши головою, знову сів. К. згадав про судовця, що міг би легко вивести його звідти, але той, здавалося, давно вже подався геть. К. дивився повз дівчину й чоловіка, що поставали перед ним, і ніде не бачив свого судовця.

– Гадаю, – сказав чоловік, що, до речі, був елегантно вбраний, надто впадав у вічі його сірий жилет із двома довгими загостреними полами, – панові недобре, бо на нього подіяло тутешне повітря, отже, найкраще, – і йому самому це сподобається найдужче, – не вести його до кімнати для недужих, а просто вивести з канцелярії.

– Щира правда! – закричав К., з великих радощів майже урвавши чоловіка на слові. – Звісно, мені одразу стане краще, я, зрештою, не дуже й кволий, треба тільки підтримати мене попід руки, я великого клопоту не завдам, та тут і дорога недовга, доведіть мене до дверей, я там ще посиджу трохи на сходах і миттю

зберуся на силі, я, власне, на такі напади не страждаю, ця кволість і мені самому несподіванка. Адже я теж службовець і звик до конторної задухи, але тут вона вже надто дошкульна, ви й самі казали про це. Тож, будь ласка, виявіть люб'язність, проведіть мене трохи, мені, власне, голова паморочиться і тому стане зле, як я підведуся сам. – І К. підняв плечі, аби помічникам було легше взяти його під руки.

Та чоловік не послухав його, а спокійнісінько сунув руки в кишені штанів і розреготався.

– Дивіться, – сказав він дівчині, – я, отже, не помилився. Панові тільки тут так погано, а не всюди.

Дівчина теж засміялась, але легенько вдарила чоловіка пучками по руці, немов він дозволив собі з К. занадто сміливий жарт.

– Але ви собі нічого не думайте, – сказав їй чоловік, сміючись і далі, – я справді виведу звідси цього добродія.

– Тоді добре, – і дівчина схилила на мить свою гарненьку голівку. – Ви не зважайте на його сміх, – звернувшись до К., що, знову спохмурнівши, вступився в простір перед собою і, здається, не потребував жодних пояснень, – цей добродій, – можна я вас представляю? (Чоловік рукою дав дозвіл.) – Цей добродій дає довідки. Нашим клієнтам він дає всі потрібні їм довідки: адже населення не дуже обізнане з нашим правосуддям і багато хто вимагає довідок. Він знає відповідь на всі запитання, можете, якщо коли з'явиться бажання, випробувати його. Але це не єдина перевага, друга його перевага – елегантне вбрання. Ми, судовці, якось собі подумали, що той, хто дає довідки і неодмінно перший розмовляє з клієнтами, повинен, аби справляти гідне враження, вишукано вдягатись. Натомість ми, решта, як уже й на мені можна бачити, вдягаємось, на жаль, поганенько і старомодно, а проте нема й жодного сенсу щось витратити на одяг, бо ми майже завжди сидимо в канцелярії, навіть ночуємо тут. Але, як я вже казала, вважаємо, що подавач довідок має бути ошатний. Та оскільки від нашого начальства, яке в цьому питанні трохи дивне, годі чогось домогтися, ми склали гроші – нам допомагали навіть притягнені до суду – і купили йому оце гарне вбрання, а також інші костюми. Тепер усе було б готове, аби справляти добре враження, але оцей його сміх знову псує геть усе, і люди лякаються.

– Справді, – глузливо potwierдив чоловік, – але, панно, я не розумію, навіщо ви розповідаєте чужому про наші внутрішні справи, або, радше, мало не силою втовкмачуєте йому те, про що він і слухати не хоче? Ви ж подивіться, він хоч сидить отут, а міркує про щось своє!

К. не мав бажання заперечувати, намір дівчини був, може, й добрий, вона, можливо, прагнула трохи розважити його або дати йому змогу зосередитись, але її зусилля виявились марні.

– Я мушу пояснити йому, чому ви смієтесь, – мовила дівчина. – Ваш сміх ображає його.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Купить: <https://tellnovel.me/ru/franc-kafka/proces-zb-rnik>

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)